

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI JOQARI HÁM ORTA ARNAWLÍ
BILIMLENDIRIW MINISTRIGI**

**ÁJINIYAZ ATINDAĞI NÓKIS MÁMLEKETLIK PEDAGOGIKALIQ
INSTTITUTI**

Magistratura bólimi

**5A111301-Ana tili hám ádebiyatı (qaraqalpaq tili hám ádebiyatı) qánigeligi
2-kurs magistranti**

Knazbaeva Inkar Orazgalievna

MAGISTRLIK DISSERTACIYASI

Tema: Salt-dástúr jirlarınıń dáwirlerde payda bolıw ózgeshelikleri

Ilimiy basshi: f.i.k. doc. S.Bauatdinova

Nókis-2021

MAZMUNI

Kirisiw	6
I.BAP. QARAQALPAQ XALÍQ TOY-MÁRESIMLERINE BAYLANÍSLÍ JÍRLAR	9
<i>1.1. Toy qosıqlarınıń dáwirlerde payda boliw ózgeshelikleri .....</i>	<i>9</i>
<i>1.2 Aytislardıń payda boliwi, atqarılıw ózgeshelikleri .....</i>	<i>15</i>
<i>1.3 «Bet ashar» jirlarınıń dáwirlerge tán payda boliwi .....</i>	<i>20</i>
II. BAP. QARAQALPAQ XALÍQ MUŃ-SHER JÍRLARI	
<i>2.1. «Joqlaw» qosıqları hám onıń dáwirlerde payda boliw ózgeshelikleri.....</i>	<i>28</i>
<i>2.2 «Sińsıw» hám «Háwjär» qosıqlarınıń atqarılıwi, mazmunlıq ózgeshelikleri.....</i>	<i>36</i>
III BAP. DINIY ISENIMLERGE BAYLANÍSLÍ AYTÍMLAR, TILEK-PÁTIYALAR HÁM JÍRLARÍNÍN DÁWIRLERDE PAYDA BOLÍW ÓZGESHELIKLERİ	
<i>3.1. Diniy isenimge baylanıslı aytımlar .....</i>	<i>47</i>
<i>3.2. Tilek hám pátiyalar .....</i>	<i>56</i>
<i>3.3. Besik jirları.....</i>	<i>67</i>
Juwmaq	81
Paydalangan ádebiyatlar.....	85

JUMİSTİN SİPATLAMASI

Dissertaciya temasınıń aktuallığı hám zárúrligi. Hár bir xalıqtıń xalıq bolıp, millet bolıp qáliplesiwinde olardıń ózlerine say jasaw tárizi, basqa xalıqlardan milliy ózgeshelikleri úlken orın tutadı. Qaraqalpaq xalqı da ázel bastan xalıq bolıp, ásirese eń jaqmın tuwısqan túrkiy xalıqlar ishinen óz aldına bólinip shıǵıwında onıń salt-dástúrleri, úrp-ádetleri, milliy ózgeshelikleri, tili, mádeniyatı ayriqsha bolğan.

Qaraqalpaq xalqı da kóp sanlı túrkiy xalıqlar hám dúnnyadagi basqa xalıqlar siyaqlı, eń dáslep shańaraqtan, shańaraq dúziwden baslap kóplegen salt-dástúrlerdi payda etip, onıń tiykarında xalıqlıq tárbiyalap beriwdi maqset etip, salt-dástúr jırların dóretken. Salt dástúr jırları kóp ásirlerden berli xalıq turmısında jasap kiyatırğan janlı janr. Ayırım diniy dástúrlerge baylanıslı túrleriniń xalıq turmısında qollanılıwı qalıp ketse de, xalıqtıń toy-merekelerinde salt-dástúr jırları aktiv túrde zamanagóylesip jasap keledi.

Kórkem ádebiyat, folklor, tiykarınan búgingi kúngi globallasıw procesinde insaniyattıń intellektual bilimlerin jetilistiriw, jas áwladtıń mánawiy-mádeniy jaqtan rawajlanıwında hám olardı nawqıran insan etip tárbiyalawda áhmiyetli orın iyeleydi. Millet ruwxın, ásirese górezsizlik jıllarındagi xalıq sanasındağı ózgeris hám túpkilikli burlıslardı túsinip jetiwdé salt-dástúr jıllarınıń xızmeti salmaqlı. Xalıq turmısı menen qarısıp ketken folklorlıq shıǵarmalardıń eń aktiv salt-dásrúrgé baylanıslı jırlarıń jasawı, onıń tárbiyalıq áhmiyeti, milliy ózgesheliklerge baylanıslı milliyligi, milliy kolorittegi kórkem emociyalıq tásiri janlı dramatik háreketlerde xalıq aldında sinkritik birlikte atqarılıwı menen xalıq ruwxıyatına tez jetip baratuğın oğada zárúrli xalıqlıq dóretpeler.

Folklorlıq dóretpelerdi jańasha kózqarastan úyreniwge ayriqsha itibar qaratılmaqta. Folklorlıq shıǵarmalar neshe miń jıllardan berli xalıq penen birge jasap kiyatırğan, xalıqtıń ruwxıy dúnnyasın qanaatlandırıp, azaqlandırıp, neshe miń dawirlerdiń ekonomikalıq jaǵdaylarına, siyasiy kózqaraslarında óziniń danalıq penen qurılğan tereń mazmunlı syujetleri arqalı tótepki berip kiyatırğan dóretpeler.

Mámlekетимиз óз ǵárezsizligine eriskennen keyin jámiyetlik-siyasiy, mádeniy turmísimizdiń barlıq tarawlarında sonıń ishinde, milliy ádebiyatımızdiń rawajlanıwında túpkilikli ózgerisler tiykarında, ádebiyatta erkin pikirleytuğın, salamat áwladıtı tárbiyalawǵa úlken itibar qaratıla basladı. Yaǵníy, “Ádebiyat hám kórkem ónerge, mádeniyatqa itibar–bul, eń dáslep, xalqımızga itibar, keleshegimizge itibar”¹ bolıp, ádebiyat hám mádeniyat, folklor, kórkem óner, ásirese jaslardıń mánawiy kámillikke jetilisiwinde úlken áhmiyetke iye ekenligin tastıyıqlaydı. Xalqımız bárshe tuwısqan türkiy xalıqlar qatarında óziniń tariyxın, bay ádebiy miyrasları – folklordı, milliy qádiriyatların tereńnen úyreniwge, olardaǵı jatırǵan ata-babalar ruwxın qásterlep, keleshekke, áwladlarga aydın, párawan baxıtlı zamandı qáliplestiriwge, jaratiwǵa umtilmaqta.

Mashqalaniń úyrenilgenlik dárejesi. Qaraqalpaq folklorı úlgileri hár tárepleme alınıp izertlew obyektinde bir qanshaları izertlenildi. Sonıń ishinde turmıs salt-dástúr jırları da bir qansha izertlenildi. Tikkeley izertlew obyektine alǵan alım S. Kazaxbaev qaraqalpaq turmıs salt jırların hár tárepleme tereń izertleydi.¹ Qaraqalpaq folklorınıń úlgileri qatarında prof. Q.Ayimbetovtiń «Xalıq danalığı»nda, Qaraqalpaq xalıq qosıqların izertlewshi alım Á.Tájimuratovtiń miynetlerinde, qaraqalpaq folklorınıń 20-tomlıqtıń 5-tomında turmıs salt jırlarına talqı islenip xrestomatiyalıq úlgileri berilgen.³

Izertlewdiń maqseti: Qaraqalpaq xalqı xalıq bolıp qáliplesken dáwirlerinen baslap-aq óziniń belgili bir dástúrlerin jaratıp, olardı keleshek áwladlar tárbiyası menen tereń baylanıstırıp, kórkem-estetikalıq, óner dárejesinde rawajlandırıp, biziń dáwirimizge shekem jetkerip bergen. Biyaha xalıqlıq miyraslardıń insan ómirindegi, ruwxıyatındaǵı xızmetin ashıw, keleshegimizdiń jarqın kelbeti ushın ámelde, ilimde qollanıla otırıp xalıq turmısındaǵı áhmiyetliligin ashıw.

Izertlewdiń wazıypaları: Qaraqalpaq folklorı, sonıń ishinde turmıs salt jırlarınıń ideyalıq, tematikalıq, janrılıq ózgesheliklerin, syujetlik ózgesheliklerin, xalıq ishinde ómir súriw qubılışların, kórkemliligin, tilin izertlewden ibarat.

¹ Mirziyoyev Sh.M. Adabiyot va sańat, madaniyatni rivojlantırish-xalqımız manaviy olamini yuksaltırishning mustahkam poydevoridir “Xalq sózi” Toshkent, 2017. -4avgust, 153(6847)son.

Izertlew obyekti – salt-dástúr jırlarınıń dáwirlerge say ózgesheligin salıstırıp izertlew

Izertlewdiń predmeti – górezsizlik dáwirinde ilimniń jańa kózqarasları tiykarında folklorlıq dóretpelerdiń haqıqıy, tiykargı ózgesheliklerin anıqlaw, sonıń ishinde salt-dástúr jırlarınıń poetikalıq ózgesheliklerin anıqlaw qurayıdı.

Izertlewdiń usılları. Izertlew temasın ashıwda salıstırmalı-tariyxıy, salıstırmalı-tipologiyalıq, kórkem estetikalıq, qurılışlıq talqı metodlarının paydalayıldı.

Izertlewdiń ilimiý jańalığı tómendegilerden ibarat: Qaraqalpaq folklorında turmıs salt jırlarınıń ideyalıq-tematikalıq, janrıq ózgeshelikleri, xalıq turmısındağı atqarıwshılıq ózgeshelikleri aşıp berilgen.

Turmıs salt-jırlarınıń XIX ásirdiń aqırına shekemgi úlgileri menen XX ásırdegi úlgileri salıstırılıp, salt-dástúr jırlarınıń dáwirlerge baylanıslı ózgeshelikleri kórsetildi.

Turmıs-salt jırlarınıń salt-dástúrge baylanıslı júzege kelip, etnografiya ilimi menen tıǵız baylanıshılığı, xoreografiya, dramalıq shıgarmalar elementleri menen qosa atqarılıw ózgeshelikleri aşıp berildi.

Kórkemlik dárejesi, termelew jolı arqalı qosıq qatarların dizbeklewde qurılıs ózgeshelikleri, tili talqıǵa alındı.

K I R I S I W

Hár bir xalıqtıń xalıq bolıp, millet bolıp qáliplesiwinde olardıń ózlerine say jasaw tárizi, basqa xalıqlardan milliy ózgeshelikleri úlken orın tutadı. Qaraqalpaq xalqı da ázel bastan xalıq bolıp, ásirese eń jaqın tuwısqan türkiy xalıqlar ishinen óz aldına bólinip shıǵıwında onıń salt-dástúrleri, úrp-ádetleri, milliy ózgeshelikleri, tili, mádeniyati ayriqsha bolğan.

Qaraqalpaq xalqı da kóp sanlı türkiy xalıqlar hám dúnnyadağı basqa xalıqlar siyaqlı, eń dáslep shańaraqtan, shańaraq dúziwden baslap kóplegen salt-dástúrlerdi payda etip, onıń tiykarında xalıqlıq tárbiyalap beriwdi maqset etip, salt-dástúr jırların dóretken. Salt dástúr jırları kóp ásirlerden berli xalıq turmısında jasap kiyatırğan janlı janr. Ayırım diniy dástúrlerge baylanıslı túrleriniń xalıq turmısında qollanılıwı qalıp ketse de, xalıqtıń toy-merekelerinde salt-dástúr jırları aktiv túrde zamanagóylesip jasap keledi.

Kórkem ádebiyat, folklor, tiykarınan búgingi kúngi globallasiw procesinde insaniyattiń intellektual bilimlerin jetilistiriw, jas áwladtıń mánawiy-mádeniy jaqtan rawajlanıwında hám olardı nawqıran insan etip tárbiyalawda áhmiyetli orın iyeleydi. Millet ruwxın, ásirese górezsizlik jıllarındagi xalıq sanasındağı ózgeris hám túpkilikli burılıslardı túsinip jetiwde salt-dástúr jırlarınıń xızmeti salmaqlı. Xalıq turmısı menen qarısıp ketken folklorlıq shıǵarmalardıń eń aktiv salt-dásrúrga baylanıslı jırlardıń jasawı, onıń tárbiyalıq áhmiyeti, milliy ózgesheliklerge baylanıslı milliyligi, milliy kolorittegi kórkem emociyalıq tásiri janlı dramatik háreketlerde xalıq alındıa sinkritik birlikte atqarılıwı menen xalıq ruwxıyatına tez jetip baratuğın oğada zárúrli xalıqlıq dóretpeler.

Folklorlıq dóretpelerdi jańasha kózqarastan úyreniwge ayriqsha itibar qaratılmaqta. Folklorlıq shıǵarmalar neshe miń jıllardan berli xalıq penen birge jasap kiyatırğan, xalıqtıń ruwxıy dúnjasın qanaatlandırıp, azaqlandırıp, neshe miń dáwirlerdiń ekonomikalıq jaǵdaylarına, siyasiy kózqaraslarında óziniń danalıq penen qurılğan tereń mazmunlı syujetleri arqalı tótepki berip kiyatırğan dóretpeler.

Mámleketimiz óz górezsizligine eriskennen keyin jámiyetlik-siyasiy, mádeniy turmısımızdıń barlıq tarawlarında sonıń ishinde, milliy ádebiyatımızdıń

rawajlanıwında túpkilikli ózgerisler tiykarında, ádebiyatta erkin pikirleytugin, salamat áwladtı tárbiyalawǵa úlken itibar qaratila basladı. Yaǵníy, “Ádebiyat hám kórkem ónerge, mádeniyatqa itibar-bul, eń dáslep, xalqımızǵa itibar, keleshegimizge itibar”¹ bolıp, ádebiyat hám mádeniyat, folklor, kórkem óner, ásirese jaslardıń mánawiy kámillikke jetilisiwinde úlken áhmiyetke iye ekenligin tastıyıqlaydı. Xalqımız bárshe tuwısqan túrkiy xalıqlar qatarında óziniń tariyxın, bay ádebiy miyrasları – folklordı, milliy qádiriyatların tereńnen úyreniwge, olardaǵı jatırǵan ata-babalar ruwxın qásterlep, keleshekke, áwladlarga aydın, párawan baxıtlı zamandı qáliplestiriwge, jaratıwǵa umtılmaqta.

Qaraqalpaq folklorı úlgileri hár tárepleme alınıp izertlew obyektinde bir qanshaları izertlenildi. Sonıń ishinde turmıs salt-dástúr jırları da bir qansha izertlenildi. Tikkeley izertlew obyektine alǵan alım S. Kazaxbaev qaraqalpaq turmıs salt jırların hár tárepleme tereń izertleydi.² Qaraqalpaq folklorınıń úlgileri qatarında prof. Q.Ayimbetovtiń «Xalıq danalığı»nda, Qaraqalpaq xalıq qosıqların izertlewshi alım Á.Tájimuratovtiń miynetlerinde, qaraqalpaq folklorınıń 20-tomlıqtıń 5-tomında turmıs salt jırlarına talqı islenip xrestomatiyalıq úlgileri berilgen.³

Qaraqalpaq xalqı xalıq bolıp qáliplesken dáwirlerinen baslap-aq óziniń belgili bir dástúrlerin jaratıp, olardı keleshek áwladlar tárbiyası menen tereń baylanıstırıp, kórkem-estetikalıq, óner dárejesinde rawajlandırıp, biziń dáwirimizge shekem jetkerip bergen. Biyaha xalıqlıq miyrasdıń insan ómirindegi, ruwxıyatındıǵı xızmetin ashıw, keleshegimizdiń jarqın kelbeti ushın ámelde, ilimde qollanıla otırıp xalıq turmısındaǵı áhmiyetliligin ashıw.

Qaraqalpaq folklorı, sonıń ishinde turmıs salt jırlarınıń ideyalıq, tematikalıq, janrlıq ózgesheliklerin, syujetlik ózgesheliklerin, xalıq ishinde ómir súriw qubılışların, kórkemliligin, tilin izertlewden ibarat.

Izertlew temasin ashıwda salıstırmalı-tariyxıy, salıstırmalı-tipologiyalıq, kórkem estetikalıq, qurılışlıq talqı metodlarının paydalanıldı.

² Mirziyoyev Sh.M. Adabiyyot va sańat, madaniyatni rivojlantirish-xalqımız manaviy olamini yuksaltırishning mustahkam poydevoridir “Xalq sózi” Toshkent, 2017. -4avgust, 153(6847)son.

Qaraqalpaq folklorında turmıs salt jırlarınıń ideyalıq-tematikalıq, janrlıq ózgeshelikleri, xalıq turmısındaǵı atqarıwshılıq ózgeshelikleri ashıp berilgen.

Turmıs salt-jırlarınıń XIX ásirdiń aqırına shekemgi úlgileri menen XX ásirdegi úlgileri salıstırılıp, salt-dástúr jırlarınıń dáwirlerge baylanıslı ózgeshelikleri kórsetildi.

Turmıs-salt jırlarınıń salt-dástúrge baylanıslı júzege kelip, etnografiya ilimi menen tıǵız baylanıslılıǵı, xoreografiya, dramalıq shıgarmalar elementleri menen qosa atqarılıw ózgeshelikleri ashıp berildi.

Kórkemlik dárejesi, termelew joli arqalı qosıq qatarların dizbeklewde qurılıs ózgeshelikleri, tili talqıǵa alındı.

Salt-dástúr jırları insan ómiri, turmısınan tábiyǵıy jaǵdayda payda bolǵan haqıyqıy júrek soǵıs, kewildiń ándiyshesin ańlatıwshı jır, bir-birewge bolǵan sezim-tuyǵılardı ańlatıwshı salt-sana, shın mehir-muxabbattan payda bolǵan óz tabiyǵıy ırǵaǵına, hawazına iye janrlar. Salt-dástúrlerge baylanıslı aytılatuǵın hárbir qosıqtıń óz naması, hawazı bar bolıp, olardı tuwma túrde besikten baslap úyrengен xalıqtıń hárbir adamı atqara aladı.

Salt-dástúr jırları barlıq xalıqlarda da bar. Ol hárbir jeke adamnıń ómir tirishiliginde, turmısında tutas xalıqtıń qarım-qatnasında xızmet atqaradı. Sonlıqtan salt-dástúr jırları xalıqtıń tariyxına etnografiyasına baylanıslı bolıp kelip, óziniń kelip shıǵıw tariyxına iye boladı. Xalıq óziniń toy merekelerin hár tárepleme qızıqlı, este qalarlıq, tárbiyalı tásırıli etip ótkeriw ushın toy dástúrlerine ılayıqlı toy qosıqların payda etken, al adam basına túskən qayǵı-músıybетke baylanıslı muńsher qosıqların, balanı háyyiwlep jubatıw ushın besik jırların dóretken.

I-BAP: QARAQALPAQ XALIQ TURMIS SALT JIRLARI

Salt-dástúr jırları miń-miń ásirler boyına úrp-ádetke, salt-sanaǵa turmistaǵı quwanısh-qayǵıǵa xızmet etken, sol ruwxtı boyına sińirgen xalıq mádeniyatı.

Xalıq óziniń saltına hám dástúrlarne baylanıslı bárhá qosıq dóretip otırğan. Onı hárqanday dáwirde de jır etip aytqan, óz dástúrları boyınsha tálım-tárbiyalıq, milliy kózqarasların, úrp-ádetlerin saqlaǵan. Salt-dástúr jırların kúndelikli turmısında qollanıla otırıp ruwxıyatın bayıtqan, unamsız illetlerge qarsı gúreslerdi júrgizgen, keleshek áwladların usınday baǵdarda tárbiyalap bere otırıp turmıstı úyretken.

Bul qubılıslarǵa qaray otırıp kórkem ónerdiń eń jaqsı jetilisken túri, eń ullısı xalıq dóretpesi ekenligin kóriwimizge boladı. Sebebi bul folkorlıq gáziyneler xalıq tárepinen jasalǵan, árman-tileklerinen tuwilǵan birazlar, xalıq tárepinen álpeshlep saqlap kelingen, xalıq tárepinen júz-jıllar dawamında awızdan túsirilmey aytılıp kiyatırğan iskusstvo.

Salt-dástúr jırları insan ómiri, turmısınan tábiygıy jaǵdayda payda bolǵan haqıqıy júrek sogıs, kewildiń ándiyshesin ańlatıwshı jır, bir-birewge bolǵan sezim-tuyǵılardı ańlatıwshı salt-sana, shın mehir-muxabbattan payda bolǵan óz tabiygıy ırgaǵına, hawazına iye janrlar. Salt-dástúrlerge baylanıslı aytılatuǵın hárbir qosıqtıń óz naması, hawazı bar bolıp, olardı tuwma túrde besikten baslap úyrengен xalıqtıń hárbir adamı atqara aladı.

Salt-dástúr jırları barlıq xalıqlarda da bar. Ol hárbir jeke adamnıń ómir tirishiliginde, turmısında tutas xalıqtıń qarım-qatnasında xızmet atqaradı. Sonlıqtan salt-dástúr jırları xalıqtıń tariyxına etnografiyasına baylanıslı bolıp kelip, óziniń kelip shıǵıw tariyxına iye boladı. Xalıq óziniń toy merekelerin hár tárepleme qızıqlı, este qalarlıq, tárbiyalı tásırıli etip ótkeriw ushın toy dástúrlarne ılayıqlı toy qosıqların payda etken, al adam basına túsken qayǵı-músiybetke baylanıslı muń-sher qosıqların, balanı háyyiwlep jubatıw ushın besik jırların dóretken.

Salt-dástúr jırları insan ómirindegi usınday kúnlerine, jaǵdaylarına baylanıslı xalıq tárepinen burınnan qáliplesken quda túskende qádelerge baylanıslı aytımallar, kız benen jigit diydarlasqanda, juwap aytısları, toy bergende toy saltanatın, jaslar

baxtın, ata-ana ármanların súwretlewshi toy qosıqların, toydan keyin jas kelindi qáyin jurtı menen tanıstırıwshı bet ashar salt jırları aytılıp toydín tamashasın keltirgen.

Ayralıq, ólim sawdası basqa túskende ata-anadan ayrılıw jaǵdayları, ómirlik joldastan ayrılıw, jawgershilikte perzentten ayrılıw sıyaqlı insan balasınıń tirishiliginde, ólim sawdasına da giripdar boladı. Bul tábiygıy tirishilik hám ólim sawdasınıń adam balası jaratılğannan baslap bar bolıp, oğan tótepki beriw, shıdaw, ómir ushın gúres ideyaları alǵa shıgarılıp joqlaw qosıqları cikline kiretuǵın usınday turmıs-saltına baylanıslı jirlarda xalıq turmısınan keń orın algan.

Salt-dástúr jirları qaysı dáwirde dórelse de ol zaman ruwxın jırlaydı, jámiyetlik ómirdiń anaw yamasa mınaw tárepin bayanlaydı. Turmıs salt-dástúr jirları dáwirge qaray, onıń talaplarına sáykes ósip rawajlanıp baradı. Progressiv milliy salt-dástúr jirları xalıq massasınıń tilegin qanaatlandırganı ushın barlıq dáwirde de birdey xızmet atqaradı. Hárbit salt-dástúr jirları túrli dáwirlerdi basınń keshirip ózine tán mazmun hám kórkemlilik qásiyetin toplap, áwladtan-áwladqá ótip kiyatır. Sonlıqtan hárbit jır tariyxıy tamırına, dóreliw sebeplerine iye. Qaraqalpaq xalqı da óziniń barlıq ómiriniń quwanıshın qapashılıǵın salt-dástúr jirları arqalı bayanlap, toy-tamashasın, qayǵı-muńın atqaratugın bay salt-dástúr jirların dóretken.

Bul jırlar xalıq folklorınıń ishinde úlken orın iyeleytuǵın belgili janr. Xalqımız onı ásirler boyına atadan balaǵa miyras etip qaldırıp, toyın hám basqa da jiyinlerin sonıń menen atqarğan. Ol awızdan-awızǵa, áwladtan-áwladqá kóship, óz boyına salıstırıw, teńew, epitet quságan kóp ǵana kórkemlew quralların jámlegen. Sonlıqtan olar kóbinese awızsha aytıwǵa qolay, tili jeńil, tez yadta qalatuǵın, tásirsheń tayın qatarlar bolıp keledi. Sonıń menen qatar salt-dástúr qosıqlarınıń qaysı túrin alıp qarasań da, tereń mazmunlı shıgarmalar ekenligin kóremiz. Salt-dátúr jırlarınıń hárbit qatarı ómir filosofiyası, dúnaya birlikleri haqqında ilimiý kózqaraslar, insaniyat jámiyetindegi ádep-ikramlılıq normaların qáliplestiriwde xızmet etetuǵın sıǵasqan didaktika. Ol qaysı dáwirde payda bolıp, qaysı dáwirde jasasa da xalıq turmısına, onıń tilek-ármanlarına sáykes kelip, ruwxıy talabına

malim dárejede juwap beredi. Geyparaları zaman ruwxına ılayıq mazmunı say kelmegeni sebepli xalıq paydalaniwınan shıgıp ta qaladı. Biraq onıń ornına xalıq talabına muwapiq jańa progressiv salt-dástúr jırları dórep otıradı.

Salt-dástúr jırları xalıq penen birge jasap onıń úrp-ádetin, salt-sanasın, miynet etiwge baylanıslı aqlı-oyın, turmıslıq jaǵdayın, geografiyalıq jaǵdayın, ortalığın, milliy mádeniyatın, ómirlik jaǵdayın, ortalığın, ómir tariyxınıń belgilerin kórsetetuǵın janlı janrlar. Xalıq qosıqların izertlewshi belgili folklorist alım Á.Tájimuratov salt-dástúr jırların klassifikaciyalap: «Qaraqalpaq salt-dástúr jırların óziniń ishki mazmunın, tematikasına qarap tómendegidey túrlerge bólip qarawǵa boladı:

1. Toy jırları: a) toy baslar, b) aytımal, v) bet ashar
2. Muń-sher jırları: a) jılaw-joqlaw, b) sıńsıw, v) hawjar
3. Aytımlar.
4. Besik jırı.

5. Aytıslar³ dep bólip qaraydı. Á.Tájimuratovtıń toy jırlarına kiretuǵın toy baslar, bet ashardıń birinshi bólmine kiretuǵın kelinshekke násiyat sózlerin «aytımal» – termini menen alıwı, usı salt-jırlarına kiriwshi diniy isenimlerge baylanıslı aytilatuǵın qosıq jırların – «aytımlar» dep ataytuǵın terminge oǵada jaqın alıngan.Kelinshekke qarata aytilatuǵın bet ashar sáleminen alındıǵı termelewler menen násiyattıń mazmunlıq ózgesheligi basqa. Al diniy isenimlerge baylanıslı aytilatuǵın awırgan adamnıń psixologiyasına tásir etiwshi, sırttan kelgen bále-qádelerdi, jin-shaytandı quwıw ushın aytilǵan “Bádik”, “Gúlapsan”, salt-jırlarınıń mazmunı basqasha. Solay eken Á.Tájimuratov tárepinen qollanılǵan “aytımal” dı “kelinshekke násiyat” – kirisiw bólmi dep alǵan durıs.Bulgili alım K.Mámbetovta qaraqalpaqlardıń etnografiyalıq ózgeshelikleri tuwralı ayta kelip bet ashar sálemin ekige bólip qaraydı:”Birinshi kelinshekke násiyatlar termelenedi, ekinshi jolında bet ashar sálemine ótiledi”⁴ – dep kórsetedi.

Durısında da salt-dástúr jırlarınıń ishinde kólemli orın iyelegen, barlıq waqıtta turmıstan, xalıq ishinen belgili orın iyelegen toy qosıqları dıqqatqa ılayıq.

³ Mambetov.K. Qaraqalpaq etnografiyalıq tariyxı. Nókis «Qaraqalpaqstan» 1995-j.

⁴ Mambetov.K. Qaraqalpaq etnografiyalıq tariyxı. Nókis «Qaraqalpaqstan» 1995-j.

Qaraqalpaq xalqınıń turmıs shárayatı mal sharwashılığı hám diyxanshılıq penen shugıllanǵan, qalaları qala dárejesinde emes, kóphshilik xalıq massası awıllarda ómir súrip, tirishilik etip kelgen. Awıl adamları ruw-ruw bolıp shashaw jaylasıp otırğan. Bul álbette diyxanshılıq etiwde, sharwashılıq penen shugıllanıwda qolaylı shárayat esaplanadı. Endi xalıq toy-merekeler bergeninde at shaptırıp awıllar arasınan kelip bir-biri menen barıs-kelis jasap tamashalı toylar da bere bilgen. Toyda bázim-ziyapatqa uqsagan qız-jigitler otırıspası, juwap aytısları bolǵan. Xalıq seyili at bayraqqa shabıwdı, átkónshekte ushıw, palwanlar gúresi, arqan tartıspaqlar bolǵan. Sonıń menen birge baqsı-jırawlar shaqırılıp xalıq qosıqları, dástanları aytilǵan jırlanǵan. Bularǵa qosımsha, xalıq ishinen shıqqan xosh hawaz qosıqshılar da «polat qanjar qın túbinde jatpaydı» degenindey toydıń tásırı menen qosıqlar aytqan. Baqsılar járdemleri menen toy baslar qosıqları aytilǵan: Toy baslaw qosılǵanınan

1. Toylarıńız, toylarıńız,

Baǵ ishinde jarasadı boylarıńız,

Biz otırmız toyxanada

Baxıtlar bolsın ziyada

Hawazlar jańlap dúnyada

Qutlı bolsın toylarıńız

2. Qızlar úyge kir

Qızlardıń ishinde senseń qızıl gúl,

Qızıl kórse qızıp keter shiyrin til,

Bir gáp ayttım endigisin óziń bil,

Qızdır merekeni qızlar úyge kir.

Kir degende kirmey turma uyalıp,

Túrmeńniń sırtınan aydınlı shalıp,

Úyge kirip bir qaptaldan jay alıp

Qızdır merekeni qızlar úyge kir.

Kir degende jaman qızlar kire almas,

Qız jigit jıynalmay mereke qızbas,
Dilwar jeńgeńiz aldında baslap,
Qızdır merekeni qızlar úyge kir.

Qutlı bolsın toylarıńız

Duwtar sóyler tarı nenen
Oynap kúlsin yarı menen
Adamshılıq arı menen
Qutlı bolsın toylarıńız.

Qumanıńda shay qaynasın,
Qazanıńda may qaynasın,
Tórińde bóbekler oynasın,
Qutlı bolsın toylarıńız.

Bağıńda búlbúl sayrasın,
Oshaǵıńda shay qaynasın,
Qazanıńda may qaynasın
Qutlı bolsın toylarıńız⁵

Mısallarımızda keltirilgen toy baslar qosıqları burıngı dáwirlerde aytilǵan. «Qızlar úyge kir» qosığı merekege jigit hám qızlardıń geshtegine (otırıspasına) kelgen qızlarǵa qarata aytilǵan qosıq. Qosıq úlken poetikalıq mánini ózinde jámlep, qızlardı gúlge teńep, maqtaw sózlerin aytıp úy ishine kiriwge mirát etilip atır. Jóni menen iybe saqlap, kerek jerinde qalıspay juwap urıp sóylese alatuǵın qızlardı sınap “kir degende jaman qızlar kire almas” – dep arasında qıtığına tiyip, qızdırıp sóylep turǵan jigittiń ótkirligi, sheshenligi kózge taslanıp tur. Ótken dástúrler saltı menen qız-jigitler otırıspası jigit ağası, qız jeńgeleriniń basshilígında tártıp intizamlı türde basqarılıp barılǵan. Qızlardıń bas kiyimleri, ústki kiyimleri

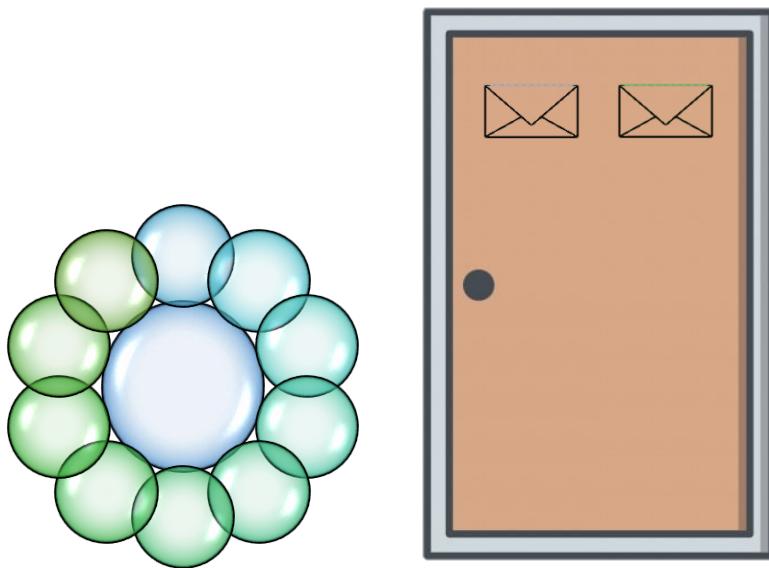
⁵ Qaraqalpaq folklorı Kóp tomlıq V tom. Qaraqalpaq xalıq qosıqları hám salt-dástan jırları “Qaraqalpaqstan” baspası. Nókis-1980 28- bet.

dıqqat itibardan qalmağan. “Túrmeńniń sırtınan aydınılı shalıp” qatarlarında qız-kelinsheklerdiń suliw, jarasımılı ústki-kiyiniw mádeniyati táriyiplengen.

Házirgi dáwirde de bul dástúr jırları toyxanalarda arnawlı shaqırtılğan professional xalıq artistleri, jańa nama ırğaqları menen atqarılıp atır. Al toyǵa kelgenjaslar toparı da óz zamanına say qız-jigitler otırıspasın shólkemlestirip oyin-zawiqlar toyların bezep belgili bir dástúrlerden paydalanıp, zamanagóylestirip atqarıp jür. Máselen qız uzatılǵanda qızıń uzatıp atırǵan ata-ana “el-qáde” toy beredi. Qızın qutlı mákanına qondırıw maqsetinde ata-ana, tuwǵan-tuwısqan, el-elat pátıya berip toy berip uzatıwǵa tayarlandı. Jigit tárepte kelin toyǵa tayarlıq kóredi. Jigit ağası baslaǵan kúyew jigitler toparı qızdı alıp ketiwge kelgende el dástúri boyınsha bir neshshe qáde-qáwmetler islenedi. Bundaǵı tiykargı maqset kúyew jigitlerdiń alıqlığın, shaqqanlığın, kóregenligin sınav. Házirgi jaslar bul qádelerdi zamanagóy usıllarda “Romashka gúli” menen, bolmasa xat ishine salıngan kúyew jigitke sorawlar toplamın qız otırǵan esikke ilip qoypı juwap alıwǵa háreket etedi.

Romashka japıraqındaǵı sorawlar:

1. Siz súygen qızdıń dayısınıń ruwısı qanday?
2. Siz súygen qı qanday átirdi unatadı?
3. Siz súygen qız qanday kitaplardı oqıǵandı unatadı?
4. Siz súygen qız qanday awqatlanadı
5. Qız sizge qaysı qásiyetleri menen unadı

Usınday sorawlar dürkini romashka gúli japıraqı artına jazıp, gúl súwretin keltirip, qapıǵa ildirilip qoyıladı. Jigitler toparı kelip sorawlarǵa kúyew jigit juwap beriwi kerek. Kúyew jigit sorawlarǵa juwap berip bolıp úsh litrlik suw quyılgan bankaniń ishine esikiń gilti taslanadı. Sol suwdı iship tawısıp, giltti alıp, qız otırǵan ójireni ashıp kiriw shártı (qáde) qoyıladı. Álbette bir waqıttıń ózinde úsh litr suwdı bir adamnıń iship tawısıwı qıyın. Endi kúyew jiġittiń joraları járdemge asığıp suwdı bólisip isheyik dep qızlarga mürájat etedi. Qızlar oğan kónbeydi. Sonda jigit aǵası yaki topardan bir dilwar jigit shıǵıp dóretiwshilik tapqırılıq penen bankadaǵı suwdı iship tawısıw usılın oylap tabıwı kerek. Zamanagóy oylap tabılǵan bul qız jiġitlerdiń turmıs-salt jırları júdá aqılǵa muwapiq keletugin, tárbiyalıq tárepleri kúshli, izlenisti, aqıldı sheshenlikti talap etip tárbiyalaytuǵın salt-dástúr jırları bolıp esaplanadı. Úsh litrlik bankadaǵı suwdı bólisip ishiwdi maqset etken tapqır, dilwar jigit:

Jortqanǵa jormal iliner,

Joldaslıq jolda biliner,

Tapqandı bólisip jegen

Naǵız doslıq belgisi eken

Qızlar bizde shóllegen jiġitler

Azıraq suwsın berińler – dep poetikalıq jupkerlesken, mánili sózlerdi aytadı.

Sonda qızlar “Sóz tapqanǵa qolqa joq” – dep ishar etip suwdı bólisip ishiwge

ruxsat beredi. Ishke kirip jaygasqan qız-jigitler teatrlastırılğan túrde aytıсадı. Bul aytıstiń mazmunı kóbirek insan kewli, tınıshlıq zamandı, doslıqtı, tilek-ármanlardı sáwlelendirgen xalıq shayırlarınıń dóretpelerinen alınıp, ózlerinikindey etip aytadı:

Jigitler: Doslıq gúlshanına megzes bul zaman,

Kewil-kewillerden suw isher mudam.

Qızlar: Ózi bolǵan, háy ózmámbet jigitler

Súrińler dáwrandı ortańız tolsın.

Jigiler: Suw boyında bir qos terek,

Tamırı qosılǵan, shaqası bólek,

Atların suwǵarsın júrekten-júrek

Eki torı alaǵız *tolqında* bolsın

Qızlar: Qalawın tapsań qar janar,

Júysız ursań balta sınar,

Jigit jaslay dilwar bolar,

Májiliske kire-kire.

Jigitler: Aspanǵa ser salıp baqsań,

Juldızlar sóyleser aqsham,

Óziń bulaq bolıp aqsań,

Kewil-kewilden suw isher.

Qızlar: Alıstaǵı asqar tawlar

Biri-birin kórmek bolar,

Sol ushın biyik olar,

Kewil-kewilden suw isher.

Jigitler: Kiyikler suw isher saydan,

Ğaz úyrek kólden suw isher,
Al adamníń kewli qaydan
Kewil-kewilden suw isher

Qızlar: Dáryalar teńizge aşıq,
Asıgar máwjirep tasıp,
Jollar jollargá ulasıp,
Kewil-kewilden suw isher.

Jigitler: Doslıq izzet-ullı dáwlet,
Jan azıǵı – jaqsı sáwbet
Shólge báhár, gúlge náwbet
Kewil-kewilden suw isher.⁶

Bul zamanagúy aytıs qosıqlarınıń teksti shayır I.Yusupovtiń qálemine tiyisli. Jaslar kewil-kúyin bildiriwde shayır dóretpelerinen paydalanıp, taqmaqlap aytısıw arqalı ruwxıy azaqlanadı, tınlawshılardı azaqlandıradı. Insaniyat eki dúnyaga iye. Birinshisi materiallıq dúnya bolsa, ekinshisi ruwxıy dúnya. Eki dúnya da insan ushın birdey xızmet etedi. Ekewi de tárezide teńdey salmaqqa iye bolmasa, onda normativ halat, insanniń jámiyyette, shańaraqta ornı kewildegidey bolmaydı.

Házirgi toy dástúrlerin usınday tárbiyalı toy dástúr-jırları menen bayıtıw biziń waziypamız. Keleshek áwladlar tárbiyasına qosqan úlesimiz bolıp esaplanadı.

Aytıslar qaraqalpaq folklorınıń jetekshi janrlarınıń biri bolıp,XIX ásirlerden baslap úlken folklorlıq dóretpelerdiń eń aktiv janrına aylanğan. Qaraqalpaq folkortanıw iliminiń jetekshi qánige professorı K.Allambergenov “Qaraqalpaq ádebiyatında aytıs”⁷ degen ilimiý monografiyası da, usı dáwirlerdegi shayırlar aytısın izertleydi.

⁶ K.Allambergenov. Qaraqalpaq ádebiyatında aytıs. Nókis “Qaraqalpaqstan” baspası

⁷Informator .I.Knazbaeva. Toy dástúrinen jazıp alındı 2019-jıl

Aytıs – aytısıw sózinen alınganlığı ushın “sóz arqalı bellesiw” mánisin bildiredi. Sonıń ushın da, kórkem sóz óneriniń ayriqsha bir túri qaraqalpaq folklorında, ádebiyatında erte dáwirlerden baslap bar janr. Aytıslardıń bir neshshe túrleri bar. 1) Qız-jigitler aytısı 2) Juwap aytısları 3) Sheshenler aytısı 4) Shayırlar aytısı. Shayırlar aytısı bul janrdıń eń jetilisken túri bolıp, sońğı dáwirlerdegi ádebiyatta ayriqsha orındı iyeleydi. Bizge ádebiyat tariyxınan málím Ájiniyaz shayırdıń qazaq aqın qızı Meńesh penen aytısı, taǵıda qazaqtıń belgili aqını Ümbetali Quralaevtiń Tilewbergen Jumamuratov penen aytısı, Dáme qız benen Mansurdıń, Seyfulgabit Majitov penen Qazı Máwliktiń xat usılında aytısları bar. Eki el atınan aytısıw óneri júdá tamasha bolıp xalıqtıń dıqqatın tartıp, shayırlar aytısı da folklorǵa qosılıp ketken. Ümbetali shayır Tilewbergen shayırǵa qarata:

Barıń bolsa shıgarshı usı jerde,

Shıraqım el ishine sóz tarasın,

“Shımıldıqtı urlaǵan qaraqalpaq”

Degen sózdiń aytıp ber aq qarasın

Bul sózime juwaptı aytalmasań,

Babań uri bolǵan soń jasqanasıń (351-b) degeninde improvizaciya usılı menen Tilewbergen shayır dárhال juwap beredi:

Kóp sálem Ümbetali ağamızǵa,

Izlesek sendey aǵa tabamızba

Birde maqtap, birde shımsıhp alıp,

Asılıp tursań aǵa jaǵamızǵa

Arqan qapshıq urlawdı ádep etken,

Burınnan Arqadaǵı sharwań shıgar,

Biziń el áwliyeden zat almaydı

Óziń urlap almasań turǵan shıgar- dep juwap aytısların aytısqan.

Xalıq turmısınan júdá keń orın alǵan salt-dástúr jırları – bul qız-jigitler aytısı. Toy-merekelerde, hayt-bayramlarda, gúzde qırman qızillaǵanda, nawrız bayramlarında jaslar esabın tawıp otırısıwǵa intıq bolǵan. Xalıq jaslardı qollap - quwatlap talabı qanaatlandırılgan. Usınday bázimlerde, toyarda qız-jigitler bas qosıp otırısqan. Otırıspaqtı salt-dástúr boyınsha bir-birine juwap aytıs jırları menen sıylasıp, sınasıp, ádep-ikramlılıq penen barınsha sóz mádeniyatına, otırıs-turıs, kiyiniw, iship-jew siyaqlı insan boyındagi eń jaqsı pazıyletlerdi jámlep, olardı qıymıl-háreketleri, sóylesiwleri arqalı jırǵa aylandırip salt-sanalar düzgen. Merekege otawǵa kirip kete bermegen. Biri-birine qarama-qarsı tárep bolıp eki jaqta bólek-bólek otırıǵan. Otırıspaqtı bılayınsha baslandırgan:

Jigit ağası: Jigit – jigirma beste jigit,

Qız – on beste keywanı,

Qız patsha boladı,

Sózińzdi kútemiz qızlar.

Qız jeńgesi: Qaraman aǵash qattı nar,

Boyawlı kóylek, jeńi tar,

Haslımız nashar bolǵan sóń,

Patshalıq sizge miyasar.

Qodireń gúlden gúl bolama,

Ekpe gúller turǵanda?

Qız patsha bolama,

Sızlerdey jigit turǵanda, - dese jáne bir túrlerinde:

Jigit:

Alıs jerden kelip ek,

Awılımız ayaqta

Bilesizbe qarındas,

Qant kópir degen qayaqta?

Qız: Alıs jerden kelippedińiz,

Awılıńız qayaqta?

Bilmeysizbe ele jigit
Qant kópirdiń qayaqtasın.

Jigit: Kólden úyrek shıǵadı,

Aralasıp ǵaz benen,

Zawqı-sapa súredi,

Gúzi, báhár, jaz benen

Qız benen jigit otırsa,

Máwjiredi dep esitemiz

Minásipli sóz benen.

Qız: Qız degen sheber bolar,

Jigit kewlin almaǵa

Óziń sarı shımshıq bolayın deseń,

Hár shaqaǵa qonayın deseń,

Gáp mánisin bilmeyseń,

Gáptiń izinen quwayın deseń – dese geyde olar jumbaq jasırıńğan sorawlardı jırǵa qosıp, qosıq qatarların dizbekleydi. Bul jumbaqlı sorawlar arqalı olardıń aqıl-oyın, tapqırılıǵın sınavdı maqset etken.

Jigit: Sekkiz túyem bir qatar,

Iyrilip qumda jatar

Bizler arjaqqa ótpekshi edik

Minaw ózegiń qashan qatar

Qız: Sekkiz túyeń bir qatar

Iyrilip qumda jatar,

Áy quda ballar

Berjaqqa óter bolsańız

Seksende qatar

Toqsanda muz bolıp qatar – dep suw qashan qatadı degendey sorawlardı joqarıdağı qosıq qatarlarınday etip jıl atların sanap astarlı túrde soraladı. Sorawdiń mánisin shaǵıp nıq durıs juwap berip tur. Turmıs salt-dástúr jırlarında bunıńday jumbaqlı sorawlarga qurılıǵan juwap aytıslar túri oğada kóp. Házirgi dáwirde bunday sorawǵa qurılıǵan jumbaqlı aytıslar aytısıw xalıq turmısında kórinedi. Sebebi jaslar mektepke, kásip óner kolledjine yamasa joqarı oqıw orınlarında tálım aladı. Tálım hám tárbiya procesi shańaraqtan tısqarı jámiyetlik turmısı – oqıw orınları jumıs orınları bolıp qáliplesip ketti. Biraq folklordağı jámiyetshilik bolıp atqarılıtuǵın salt-dástúr jırlarınıń mazmunında jatırǵan adamnıń ushqır qiyallawın shariqlatiwshi, tez tapqırılıq, aqıl-oydı isletiwge bağdarlangan oylaw, kórkem sózlilikke, jupkerlestirip, uyqasıqlı, jarasıqlı sóylewge úyretiwshi usıllar búgingi ilim-texnika rawajlanǵan dáwir ushın da tán.

Házirgi dáwirde de xalıq ishinde aktiv ómir súrip turǵanı toy qosıqları ishinde bet ashar bolıp tabıladı. Bet ashar jırları jasap turǵan dáwiri ruwxı menen biraz ózgesheliklerge iye. Máselen ótken dáwirler bet ashar jırları arqalı qálem beriwge tanıstırılıp atırǵan adamnıń minez-qulqındığı, dene pishinindegi kemshilikler-nuqsanlar qosa aytıla berilgen. Kem-kemnen bul dástúrdıń tárbiyalıq talapqa juwap bermeytuǵını turmısta keń túrde sanalǵan. Endi adamlardıń kásip-kári, jetiskenligin aytıp marapatlawlar arqalı sálemge ótiw dástúri payda boldı. Házirgi dáwir qaraqalpaq xalıq awızeki ádebiyatı da tiykarınan folklordıń tradiciyaliq formaların belgili dárejede ózinde saqlap qalıw arqalı rawajlanbaqta. Joqarıda aytqanımızday adamnıń boyındagi kemshiliklerdi aytıw:

1.Kolxozda bar Qálimbet,

Ábigeri Dilimbet,

Shápeneyi Nurımbet

Bularǵa beriń bir sálem

2.Atına qorjin kótergen,

Shaytanlıqtı ótkergen,

Jańabay seniń qaynaǵań

Oǵanda beriń bir sálem

3. Atızdaǵı mákkedey
Shıqılıqlaǵan hákkedey
Turǵanbay degen qaynaǵań
Oǵanda beriń bir sálem
4. Qara tawdiń qasqırinday,
Aq boz úydiń basqurınday,
Almaxan degen abısınıń,
Oǵan da beriń bir sálem.

5. Rayonnın sotınday
Traktordiń xotınday
Sóylegende sóz bermes,
Maqtagandı shep kórmes.
Biybıgúl degen abısınıń
Oǵanda beriń bir sálem

Bul keltirilgen bet ashar sáleminde jeńil yumor-satiralar bar. Xalıq toy bánesi menen yumordan paydalanıp kúlisip algan, ekinshi bir tárepten sol bet ashar sálemine ilingen shaxstiń kemshiligin aytıp, násiyat etip atırsa, úshinshi bir tárepten kelinshekke de tiyisli etip tiyistirip aqıl-násiyat aytıp atır. Awıl-elde, jámáátshilikte hárbir adamníń minez-qulqı bes barmaqtay belgili bolıp turadı. Bul minez-qulqlardı jámiyetlik normaǵa túsırıw hám tárbiyalaw barlıq folklorlıq dóretpelerge tán bolǵan didaktikalıq mazmuńga iye tiykargı xızmeti kórkem súwretlew arqalı insandı tárbiyalaw hám tálim beriwden ibarat. Keyingi dáwirlerde bet ashar jırlarınıń mazmunı biraz ózgerislerge ushıradı. Bet ashar jirlarında kóbirek tanıstırılıp atırǵan shaxstiń jetiskenlik tárepi, tuwısqanshılıq jaqınlığı, kásip-kári ǵana aytılmaqta. Bul ózgeshelikler jazba ádebiyatqa da tán. Sebebi jazba ádebiyatta da kritikalıq pikir hám kózqaraslar aşıq aydın júzge salınıp aytılmay, sıpayı, túrde aytıladı. Xalıq ishinde usı kúnde jasap atırǵan salt-dástúr jirlarınıń mazmunındaǵı bet ashar sálemi usınday jumsaq, intizamlı túnde dástúrde atqarılmaqta. Hákkedey, mákkedey, shaytanday, qasqırday, rayonnıń sotınday,

traktordıń xotınday usı salıstırılıp teńewler arqalı berilgen bet ashar jırları XIX ásirdıń ortalarında payda bolǵanlıǵınan dárek beredi. Biziń xalqımızdıń turmısına traktordıń kirip keliwi menen baylanıslı, dım qattı xotlanıp, jaǵımsızdırıldaydı, usı jaǵımsız halattı, birden harıldap dawısın báleñtten alatuǵın jerlerin qopal, qattı sóyleytuǵın, qabaǵı qalıń – rayonlıq sudyaniń suwıq kelbetin xalıq sínǵa salıp teńewler berip otırǵan.

Házirgi kunde bet ashar jırlarınıń mazmunı tómendegishe:

Bilesizbe kelinshek,
Qaylarda edi úyińiz,
Elińdi sıylap iyilip,
Qayısar qıpsha belińiz.
Jańa keldi kelinshek,
Sınalatuǵın jerińiz,
Sınalmayın deseńiz,
Sıy izzetti bilseńiz,
Tolayım jurt xalqıma,
Iyilip sálem berińiz.
Húrmetleymiz atańdı,
Elimde dana atańdı,
Tórde otır kelinge
Beremen dep pátiyamdı

Mınav turǵan eneńiz,
Qara jerde kelmeńiz,
Qattı qayrim sóz aytsa,
Siziki jónsız demeńiz.

Sózleri nıq salmaqlı,
Tarqanalı barmaqlı
Awıl-eldiń ádiwlı

Aqsaqlı ardaqlı
Qayıpnazar degen atań bar,
Oğan da beriń bir sálem!

Xan atlasqa oranǵan,
Tań gúlindey dolanǵan
Kelinim qashan keler dep
Jollarıńa qarangán
Ráwshan degen shesheń bar

Oğan da beriń bir sálem! – degendey mazmunda dáslep aqıl-násiyat sózlerin termelep aytadı. Jasap turǵan dáwirimizdiń tınıshlığı, abadanlığı, jaslarga aldin tosıp kesent berip atırǵan dáwir mashqalasınıń joqlığı, hár kim óz súygenine qosılıw múmkinhiligi bar bir altın dáwir ekenligi de eskertilip, usınday baxıtlı imkaniyatlar jaratılǵan zamanıńnıń qádirin bil dep te násiyatlaydı. Bet ashar sáleme de ata dańqı, onıń perzenlerine tek jaqsılıqlar tilewshi ǵamxorshı ekenligi, qáyin enesi bolsa olda sol shańaraqtıń jankúyeri ekenligi násiyatlangan qatarlarda bayanlanadı. Awıl-el jası úlkenleri, tuwǵan tuwısqanlarında usı taqılette sıpatlanıp barıladı. “Sózleri nıq, mazmunlı”, “Tarqanalı barmaqlı”, “aqsaqlı ardaqlı” “tań gúlindey dolanǵan” siyaqlı teńewler arqalı xoshametlep, xarakterleydi. Folklordıń kóphilik janrları ásirese, xalıq dástür jırları formalıq hám mazmunlıq tárepinen júdá az ózgerislerge ushıraǵan. Bunda tek ayırım detallar ǵana búgingi kún mazmunına tiykarlanıp bet ashar jirlarına kírgizilgen. Sonlıqtan búgingi kúngi xalıq awızeki dóretpeleriniń tilin izertlegenimizde de ulıwma qaraqalpaq awızeki ádebiyatınıń kórkemlik tili tiykarǵı bağdar bolıp esaplanadı.

Awızeki ádebiyat kórkem ádebiyattıń xalıq sanasına eń jaqın hám túsinikli bólegi bolıp esaplanadı. Eger jazba ádebiyatta obraz yamasa ideya kóbirek subyektivlik xarakterde berilgen bolsa, al awızeki ádebiyatta tildiń tipiklik xarakteri basım boladı. Sebebi, xalıq awızeki dóretpeleri xalıq tárepinen talqılanıp, qabil etilgen poetikalıq formalarǵa tiykarlanadı. Házirgi dáwir turmıs salt-jırlarında ádebiy til normaların belgilewshi frazeologiyalıq sóz dizbekleri, troplar, arxaizmler

neologizmler hám naqıl-maqallar, ushırma sózler qollanılıp, olar házirgi dáwirde awızeki türde dórelgen dóretpelerdiń sheberlilik dárejesin, stillik ózgesheligin aniqlawda sheshiwshi rol oynaydı.

Házirgi dáwir awızeki ádebiyatında troplardıń stillik qollanılıwı ózine tán belgili bir sistemaga iye. Awızeki ádebiyatta da troplardıń túrleriniń qollanılıwı birgelikli emes, bul ádette troplardıń anaw yamasa mınaw túriniń awızeki ádebiyattıń janrlarında stillik jaqtan hár túrli jaǵdayda qollanılıwına baylanışlı boladı.

Teńewler ulıwma kórkem ádebiyatta obrazlılıqtı dóretiwde eń dáslepki payda bolǵan kórkemlew qurallarınan bolıp esaplanadı. Bul haqqında belgili rus folkloristi A.N.Veselovskiy “Tariyxıı poetika”⁸ miynetinde aytıp ótedi. Ilimpazdin pikiri boyınsha teńewler: “Insaniyat jámiyetiniń sanasında bir predmetti ekinshi predmetke uqsatıw, teńew arqalı salıstırılıp atırğan predmet haqqında obrazlı túsinik beriw múmkinshiligi kelip shıqqan dáwirlerde payda bolǵan”

Teńewler jazba ádebiyatqa qaraǵanda awızeki kórkem ádebiyatta keńirek qollanıladı. Bul álbette, jazba ádebiyat tiliniń quramalılığı menen baylanışlı. Al, awızeki ádebiyat tilindegi obrazlılıq eń aldı menen obrazlı pikirdiń ápiwayılılığı hám keń massa ushın túsinikliliği menen ajıraladı. Teńew bul waziypanı atqarıwda eń qolaylı usıl bolıp tabıladı.

Házirgi dáwir qaraqalpaq ádebiyatta, turmıs salt-jırlarında qollanılğan teńewlerdiń eń ápiwayı formalarınan baslap bir qansha quramalasqan túrleri qollanılğan. Teńewler turmıs salt-jırlarında eki bağdarda: teńew sıpatında alınıp atırğan zat yamasa qubılısta unamlı yaki unamsız mánide teńew arqalı obrazlılıqtı payda etiw. Bunda insandı qorshap turğan tábiyattaǵı zatlar yamasa jámiyettegi qubılışlar tiykar etip alındı.

Xalıq turmıs-salt jırlarınıń ishinde teńewlerdiń eń kóp qollanılatuǵınlığı bet ashar sáleminde ekenligin biz misallarımızda kórip óttik. Bul ózgeshelik eń aldı menen bul jańrdıń mazmunındaǵı tiykargı ideya menen baylanışlı. Bizge belgili

---

⁸ Veselovskiy. A.N. «Istoricheskaya poetika»-L:1940 (65st)

«Bet ashar» bul tek jańa túskən kelinshekti qáyin jurtındagi taza, ağayın awıl-jurtı menen tanıstırıw ǵana emes, al keleshek ómirinde kútıp turǵan jaqsı-jaman nárselerdiń bar ekenligi haqqındaǵı xabarlandırıw hám usı nárselerge shańaraq aǵzası sıpatında qalay qatnas jasaw kerekligin belgili dárejede uqtırıp túsindiriw xızmetin de atqaradı. Sebebi hárqanday kórkem dóretpe eń aldı menen belgili dárejede tárbiyalıq áhmiyetke iye bolıwı tiyis. «Bet ashar»dıń kiris, yaǵnıy násiyat bóliminde turmıstaǵı jaqsı hám jaman nárseler jupkerlestiriw usılında alınadı da teńewler arqalı onıń mazmunı tolıqtırıladı.

Jipekten esken duwtardıń,
Tarınday bol, kleinshek,
Qol urgandı kúydirgen,
Jalınday bol, kelinshek.

Qurtqa atlı Qoblanniń,
Yarınday bol kelinshek
Xalıq qayırın oylaǵan
Dargaday bol, kelinshek.
Toqsanǵa shıqqan kempir, shal,
Toqsan jıl kiyse tozbaǵan,
Burıngı sıńın buzbaǵan,
Torqaday bol kelinshek.

Mısalda berilgen «tarınday», «jalınday», «yarınday», «dargaday», «torqaday» teńewleri teńewdiń quramalı forması bolıp shıgarmada ol adamnıń, yaǵnıy kelinshektiń ruwxıy paziyletliginiń qanday bolıwı kerekligin bahalı predmetlerge yamasa jaqsı paziyletlerdiń iyesi sıpatında ideal dárejesine kóterilgen obrazlardı teńew arqalı uqtırıdı. İnsan mineziniń unamsız táreppleri «Bet ashar» jırlarında kúndelikli turmısta bar bolǵan hám jámiyetshilik tárepinen unamsız dep qabil etilgen janlı hám jansız nárseler, qubılıslar teńewler arqalı jasaladı.

Shabalanıp kókke shapshıǵan,
Iyttey bolma, kelinshek,

Sózdiń parqın bilmegen,
Malday bolma kelinshek.

Dáslepki eki mísalda insandaǵı jaman minez, unamsız qılıqqa iye haywanlarǵa teńew arqalı jasalǵan. Ulıwma kórkem ádebiyatta teńewdiń bul eń kóp taralǵan forması bolıp esaplanadı, «Bet ashar» díń tiykargı, yaǵniy kelinshekke onıń jańa aǵayin-tuwısqanların tanıstırıwshı bóleginde teńewler tómendegishe jasaladı. Kelinshekke tanıstırılıp atırǵan shaxstiń minez-qulqındıǵı ayrıqsha bir-belgi óziniń sapası jaǵınan ekinshi bir zatqa salıstırılıw arqalı teńeledi:

Áwliyeye kómgen sıriqtay,

Moynı-bası quriqtay,

Padanı baslaǵan serkedey,

Besikke salǵan qawıqtay,

Sáwirlegen túyetawıqtay

Jipke buwǵan otınday,

Traktordiń xodınday

Sháltyip kelip turadı,

Oblasttiń sotınday.

Mısallarda keltiirlgen «quriqtay», «serkedey», «qawıqtay», «tawıqtay» hám t.b teńewleri burınnan xalıqqa tanımlı sózler bolsa, al «xodınday», «sotınday» teńewleri XIX ásirdiń ortalarında kásip-kár, texnikanıń rawajlanıwı tásirinde tilimizge kirip kelgen neologizmler arqalı shıgarmada házil-dálkek mánisin payda etiwde qollanılǵan.

Házirgi dáwirdegi turmıs- salt jırlarında metaforalardıń ıqsham hám onıń obrazlılıqtı bere alıwı, qollanılıwınıń ózi belgili dárejede jetik formada qálipleskenin dálilleydi. Metaforalardıń turmıs-salt jırlarında qollanılıwı óziniń quramalılıq dárejesine qaray hár túrli. Olardıń eń ápiwayı forması, yaǵniy bir zattı ekinshi zatqa kólemi, forması, reńi, sapası boyınsha uqsaslıǵın megzetiw arqalı dórelgen metaforalar salt-dástúr jırlarınıń bet asharlarında kóbirek qollanıladı.

1.Kelinshek keldi, kún keldi,

Kúndey jaynap gúl keldi

2.Ay júzliniń sózleri

Palday bolar, kelinshek.

3.Awılımızdiń qaymaǵı

Sıylayıdı awıl-aymaǵı keltirilgen mısallar dürkininde metaforalar detallastırıw usılı arqalı jasalǵan. Birinshi mısalda, obraz zattıń sırtqı formasına megzetiw arqalı estetikalıq mazmundağı metaforanı payda etken. Al, keying mısallarda zatlardıń sapası názerde tutlıw arqalı jasalǵan. Metaforalardıń «Bet ashar» janrında usı salıstırmalı usıllarda jasalıwı bul janrıda obrazlılıq jasawdıń stillik ózgesheligi menen baylanıshı. Sebebi, «Bet ashar» janrında atı atalǵan personajdıń portreti hám xarakterin obrazlı sıpatlaw ushın metaforalardan paydalanyladi.

II BAP: QARAQALPAQ XALIQ MUŃ-SHER JIRLARI

Qaraqalpaq xalıq awızeki kórkem ádebiyatı oǵada bay janrlarına iye bolıp, xalıq turmısı menen qarısıp ketken. Ásirese, turmıs-salt jırları júdá aktiv túrde xalıq turmısı hám úrp-ádet dástúrleri menen birge janlı ómir súrip kiyatır. Toy dástúrlerine baylanıshı hágjar, bet ashar janrları hárekette bolsa, ólı merekesinde joqlaw, kewil aytıw janrları hárekette boladı. Xalıq turmısında, dástúrlerinde hár bir janrdıń kelip shıǵıwı hám atqarılatuǵın xızmetleri bar.

Joqlaw qosıqları da adamzattıń ishki sezimlerin, tuyǵıların sırtqa shıgarıp, debdiwin basıp yaki tıńlawshıǵa insan basındıǵı ayrılıq arqalı tirishilikte qádir-qımbatın biliw, shańaraqtaǵı ata-ana ornı, ómirlik joldas ornı, perzent daǵı sıyaqlı joqlawlar da belgili dárejede ruwxıyatqa tásir jasaydı: Mısalı:

1.Qara bir tawdıń júyesi,

Jayilar baydıń túyesi,

Salıwlı tósek salqın úy

Qayda bir ketti iyesi

2.Arqada qulan ańraydı
Qatarda úyiń qańraydı
Qańraydı demey ne deyin
Izińde qalǵan ballarıń
Adasqan qozıday mańraydı.

3.Qostarımniń barında,
Aydınlı buwdım belime,
Teńlesimniń tusında
Ushığa tiktım jeńime,
Tilep algan balańdı

Qosalmay kettik teńine – degen joqlaw qosıqları XIX ásirge shekemgi dáirlerde payda bolǵanlığı qosıq qatarlarındań ayırm sóz hám sóz dizbekleriniń kórkemlik jaqtan xızmet etiwi, teńewleri sol dáwirge tán bolǵan sózler. İnsan psixologiyasında sáwlelengen oy, kewil-kúyindegi joqlawlar, ómirlik joldastıń hárbir demindegi qádiri, qımbatı, olsız bul shańaraq, hátteki dúnya bosap qalǵanday sezimlerdiń beriliwi joqlaw qosıqlarınıń mazmunın tereńlestirip berip tur. Yamasa jalǵız qalǵan haywanat qulanniń mańrawı óziniń zarlı dawısta joqlap otırğanın táriyipleydi. Arqa súyegen, súyip qosılǵan qostarı tiri gezinde kewli toq, qáterjam kiygeni ústinde, jegeni aldında baxıtlı dáwran súrgenligin «aydınlı buwdım belime», «ushığa tiktım jeńime» degen hayal qızlardıń XIX ásirlerde kiygen hasıl kiyimleri arqalı óz ómiriniń toqlığın, baylığın, baxtıń salıstırmalı poetikalıq sózlerge aylandırip berip otır. «Tilep algan balańdı, qosalmay kettiń teńine» qatarları arqalı marhumnıń jas ekenligin ańlawğa boladı. Sebebi balası er jetpegen, onıń aldındań quwanıshlı, kúnlerin kóre almaǵan, ármanlı ketken ata obrazı sáwlelendiriledi. Yamasa perzentten ayrılıw tragediyası:

1.Barsa kelmes qaladan,
Jan aǵashı xat keldi.
Hámırler bolǵan qudadan

Saylanıp ağash at keldi,
Janağash jolğa saylandı,
Úsh jerinen baylandı
Qıyında qıstaw jol eken
Ketpesine boladı
Keterin onıń bilgen soń,
Ákesi menen anası
Zarlap qaldı izinde

2.Esikiń aldı Aq jayıń,
Jaǵalay turǵan jel qayıń,
Tágdirden xabar bolǵan soń,
Keshegi júrgen qulinim
Ólimge boldı ılayıq.

3.Esikiń aldı qara ağash,
Uyalar salar qarlıgash,
Frontqa ketken jan ağam,
Kelerde kúni bolmadı –aw,
Sorasagór qarındas,
Sorasam onıń sońı joq,
Izlesem onıń izi joq,
Men jılamay qáyteyin,
Ulı da túwe qızı joq.
Súwretin kórip jılayman
Hesh bir xabar bolmadı,
Endi qaydan sorayman.

Keltirilgen joqlaw qosıqları júdá jas ketken perzent daǵına baylanıslı aytilǵan joqlawlar. Birinshi mısaldağı joqlaw qosıqları erterekte yaǵníy XIX ásırlerdegi xalıq turmısı, saltı menen baylanıslı dóretilgenligi tekstiń barısındagi

termelew usıllarınan kórinip tur. Ólim sawdası basına túsken shańaraq, ásirese perzentin joǵaltıw júdá awır bolsada, musılmán xalqında qudanıń buyırğan isi, adamnıń jaratılıs táǵdiri dep kóniwge háreket etilgen. Ata-anası ushın ómiriniń aqırına shekem aytılatuǵın qosıq bolıp qaladı, perzentti joǵaltıw dárti. Ekinshi mísalda usınday joqlaw qosığı úlgisi. Úshinshi mísalda bolsa jawgershilik urıs, ekinshi jer júzilik urısqa ketip tiriley ǵayıp bolǵan perzenti, joqlaw tragediyası. Biziń elimiz ushın ullı Watandarlıq urıs dep atalıwshı 1941-1945-jıllardaǵı urıs qurbanları, izsiz joǵalıp ketken ne bir jigitlerdiń joqlaw zarı elege shekem xalıq ishinde sır bolıp saqlanıp qalǵan. Bul joqlawlardan taǵı da úlgiler keltireyik:

Úy aylana shiy tuttım,
Keleme dep kóz tiktım,
Kelmestey jayǵa túsken soń,
Awzı bir tolı qan juttım.
Jaltırágan qara shash,
Jayıwlar menen qoyayın,
Jıltırágan eki kóz
Jılawlar menen oynayın
Shıqqan jerin sorasań,
Qara ózek qalası
Barǵan jerin sorasań,
Dneprdiń jaǵası,
Ólgen jerin sorasańız
Leningrad sawashı,
Ata tegin sorasań
Qaraqalpaq balası.
1.Qarasha qaytar ǵaz benen
Qabırshaq qatar saz benen,
Aman-esen kelgende
Kórmespe edim naz benen.

1.Alladan kórdim kórimdi,

Tilladan órdim órimdi,

Allaníń daǵı etimdi

Tırnaqtıń daǵı betimdi

Shiyedey qıldı beglerim

Seniń ushın jan pidá

Ketermen izińnen gáda – dep tiri ketip kelmegen azamatlardı joqlaǵan.

Mısallardaǵı «shashın jayıw», «kózi oyılğansha jılaw», «etine, betine tırnaq salıp shiyedey qanatıp taslaw» dástúrleri qaraqalpaq xalqında ómirlik joldası eri ólgende hayallar tárepinen usılay islengen. Buniń sebebi endi bas qosqan azamatınan ayrılgannan soń dúnyanıń qızıǵın sensiz súrmeymen, maǵan endi gózzallıqtıńda keregi joq degen sadıqlığın bildiriw ushın islengen bolsa kerek. Joqlaw qosığı bolsa da bul jırlarda obrazlı súwretlewler tereń mánili pikirlewler jatır.

Ásirese joqlawlar ayırım sózge sheshen, orator, xalıq dástúrlerin sheber mengergen, adamzattıń qádir-qımbatın salıstırmalı ájayıp teńewler arqalı jırlap, tińlawshını erksız elikletetugin mánisi tereń sózler menen jırlaytuǵın hayallar da bolǵan. Olardıń erin-kúyewin joqlawlarından:

1.Oń jaqqa qurılıǵan shımıldıq,

Toliqsırmeken timıqta

Sol sıqıllı beglerim,

Kesherme eken juwiqta.

Kelmeske belin baylaptı,

Keń sarayıń saylaptı,

Jamılǵanı japıraq

Japıraqtan kún tússe,

Kóleńke bolıp turayıń,

Topıraqtan izey ótse,

Qus tósek alıp barayıń

Jeti qabat jer astı

Halındı qaydan sorayıń,

Hawaǵa ushqan alasar
Qanatı menen jer sıypar,
Keynińde qalǵan ballardıń
Mańlayınan kim sıypar.
Sıypargá adam tabılar
Kúnlerdiń kúni kelgende
Óz ákesin sağınar
Sarı oramal qolımda
Sarǵaydım seniń jolında
Qatarga tikken qara úydiń
Qayǵılısı men boldım
Oylargá tikken otawdıń
Oyranlısı men boldım
Esikiń aldı shoq qamıs,
Ushınan tartsam túbi bos,
Sen dúnyadan ketkeli,
Kewilimniń bári bos – dep kóplegen obrazlı súwretlewler menen joǵaltıw
sezimlerin bayanlaydı.

«Óń jaqqa shımıldıq quriw» - bul da XIX ásirlerge shekemgi dástúrlerdiń kórinisi. Qaraqalpaq xalqında kóplegen jawgershilikler bolıw, sharwashılıq penen shuǵıllanǵanda qara úylerden jaqsı paydalangan. Qara úyler ağashtan soǵılğan. Elege shekem xalıqtıń jasaw turmısında keń paydalanıladı. Qara úylerdi quriw, kerek jerinde tez jiynap alıp ketiwge qolaylı. Qaraqalpaqlar qara úylerin ábden qásterlep, abaylap, bezep joqarı dárejedegi mádeniyat úlgisin, estetika kózqaraslarda qurıp bezegen. Qara úylerdi quriwdıń da óz aldına salt-sanası bolğan. Tirilik bar jerde qaza bar. Xalıq barqulla shadı-qorramlıqta baxıtlı ómir súre bermegen. Insan balasınıń basına ólim sawdası túskende qara úydiń ón qaptalına «shımıldıq»- tawardan tutqa tutlıp, ólgen adamnıń denesin kórinbeytuǵın etip qoyadı. Qaraqalpaq xalqınıń óli máresimindegı bul dástúri de mádeniyatlılıktıń joqarı dárejesi bolıp tabıladı. Joqlaw qosığındağı bayanlangan

bul qatarlar usınday mániste aytılğan. «Keń sarayıñ saylaptı» túsinigi de ol dûnyadağı úyi, sarayı mánisinde túsiniledi. «Jamilǵanı japıraq, tósengeni topıraq» degen qatarlarda da qaraqalpaq xalqınıń ólini jerge kómiwi, islam dininiń dástúri boyınsha adam topıraqtan jaratılğan, denesi ólgen soń sol topıraqına aralasıp ketiwi kerek degen túsinikler jámlengen. «Hawalap ushqan qustiń, jaralanıp jerge qanatlarınıń sıypap túsiwi menen salıstırılğan teńewler kóz aldına ayanıshlı ólimdi adamnıń izinde bul ólime giripdar bolǵan adamnıń izinde jas balaları, jas kelinshegi qaldı. Shańaraq shaypatıldı, oyranlar boldı, isenimsiz qızıqsız, dûnya bop-bos qaldı dep súwretlewler arqalı júrek muhabbatın, tawsılmastay jır etip atır. Músiybet túskен shańaraqtaǵı joqlawshılar kóbinese, derlik hayal-qızlar. Sebebi turmıs-saltqa baylanıslı er adamlar tek dawıs shıgarıp jılaydı, al hayal-qızlar bir xanaǵa jiynalıp otırıp dawıs shıgarıp jılaydı, joqlawlar aytadı. Ata-anasın, tuwısqan-bawırın, perzentin, ómirlik joldasın joǵaltıp joqlaw aytıp otırǵanlarga, óz kewlin bildirip, qayǵısına sherik bolıp, táselle-basıw aytıladı. Xalıq ishinde bul kewil aytıw dástúri de bar. Kewillik sózleri de belgili bir xalıq tárepinen aytılğan naqıllardan, kewil aytıwshınıń óziniń sózge sheshenliginen, aqıl-parasatınan shıgarılıp aytılatuǵın mánili, uyqasqa iye sózler dizbeginen ibarat. Yaǵníy kewil aytıw joqlawshılargá táselle beriwshi, shúkirlik qılıwǵa shaqırıwshı mazmunlı sózlerden qurılıǵan. Xalıq turmısında, dástúrinde hár bir janrdıń kelip shıǵıwi hám atqaratuǵın xızmetleri bar. Kewil aytıw qaraqalpaq folkloristikasında dıqqattan shette qalıp kiyatırǵan janr. Bul jóninde folklorist izertlewshi T.Qanaatov «Kewillik janrı hám onıń úlgilerin xalıq arasınan jiynaw isi Q.Ayimbetovtan basqa folklorshılar itibarınan tıs qalǵanı sebepli, bul másele qaraqalpaq folklor tanıw tarwındaǵı házirge shekem tıń bolıp turǵan mashqalalar qatarına kiredi» degen pikirdi durıs aytıp ótken edi.⁹ Folklorist Q.Ayimbetov «Xalıq danalığında kóplegen folklorlıq úlgilerdiń janrlıq ózgesheeliklerin analiz etken. Awız ádebiyatınıń muń-sher jırlarınıń bir túri «esittiriw», kewil aytıw (jubatıw) bolıp, ataladı... Kewil aytıwshı kewil aytqanda xalıq naqıl-maqallaların tolıq paydalaniп otıradı. Sebebi bular xalıq dóretken turaqlı tayar sóz úlgileri» dep atap kórsetedı.

⁹ Qanaatov .T. Kewillen. // ÓzRIAQB «Xabarshı» 2000 . №5. 82-b.

«Kewil aytıwdıń»dıń jańa ádebiy norması qaraqalpaq jazba ádebiyatında shayır I.Yusupov dóretiwshiligindegi belgili shayırımız, jazıwshı hám dramaturg J.Aymurzaevtiń hayalı qaytıs bolǵanda ustazına «Kewil aytıw» aytadı:

Erkek eki jerde jetim qaladı,
Birinde miyirman anań ólgende,
Ekinshi jetimlik sonda boladı,
Ómirlik joldasıń – hayal ólgende.

Bayterek qartaysa, nart shıgar ǵawlap,
Ómir degen dárya, toqtawsız ağar,
Sen shúkir et aǵa! Ğarri bolmay-aq
Úsh márte jetim qalǵanlarda bar¹⁰

Óne boyına jiklengen, turaqlasqan sóz dizbekleri sol dárejede mazmunın keńeytip, hár bir adamnıń kewilinen shıqqan sózlerdey bolıp ağıtilıp tur. Til iliminde turaqlasqan dizbekler júdá keń túrdegi frazeologizm, ideoma, epitet, paremiya sózlerdi óz ishine qamtıydı. «Kewil aytıw»da shayır tárepinen paydanılǵan sózler frazeologizmge jaqın xalıq ishine tereńnen sińiwi arqalı shayırdıń bul qosıq qatarları aforizm hám hikmetli sózlerge aylanǵan. Qosıqtıń júzege shıǵıwında turmıs-saltqa baylanıslı dástúr sebep, etnografiyasın kóre otırıp, waqıyanı folklorlıq motivten paydalıp folklorizm menen etnografizmdi bir-birine ábden qarıştıradı. Bul usıl shıgarmanın poetikasın tereńlestirip ǵana qoymastan, al onıń forması hám mazmunına da belgili dárejede tásır kórsetken.

Shıgarma kóleminiń qısqalığı, mazmunınıń keńligi onıń tásirsheńligin jáne de kúsheytken. Shıgarma poetikasınıń folklorizm menen, etnografizm menen tıǵız baylanıslılıǵı onı xalıq poeziyasına jaqınlastırıdı.

Xalıq awızeki «Kewil aytıw» sózleri, kóbinese naqıl-maqal sózlerdiń formasında obyektke alǵan jerine tiyisli bolǵan danalıq pikirlerdi jupkerlestirip 2, 4 hám bunnan da kóplegen qatarlar menen beriledi. Shayır I.Yusupov «Kewil aytıw»ında xalıq awzında, folklorda bar naqıl-maqallarga tekles bul sózler kórkemlilik qatnas jasay otırıp qaytadan islengen. Folklordan sintezlengen

¹⁰ Yusupov I. Tanlamalı shıǵarmaları, Úsh tomlıq. II tom. Nókis: «Bilim». 2008, 288 b

folklorizm endi jáne folklorğa aylangan. Folklorlıq motivlerdi miliy ádebiyatqa alıp kirip, sintez qılıw - folklorizm I.Yusupov dóretiwshiliginde ayrıqsha orın tutadı. I.Yusupovtiń «Kewil aytıw»ı foklorlıq motivten sheber paydalangan dóretpe.

«Kewil aytıw» turmıs salt -jırlarınıń bir túri bolıp, búgingi kúnge shekem xalıq turmısında saqlanıp dawam etip, jasap kiyatırğan janr. «Kewil aytıw» - derlik barlıq xalıqlarda bar dástür. Dástür boyınsha qaza bolǵan adamnıń shańarağına barıp, onıń bala-shaǵasına, tuwǵan-tuwısqanlarına ağayinleri, qońsıları, dos-yaranları kelip, qayǵısına sherik bolıp, jubatıp táselle beredi, kewil aytadı. «Kewil aytıw» insanlardıń bir-birin qádirlep-qásterlewinen, marhumǵa degen húrmetinen kelip shıqqan eń biyik adamgershilik nıshanları. Adamzattıń ruwxıy dúnysası sonnan ibarat – olar shadlıǵın, qayǵısın sóz arqalı júzege shıgarıp, sóz mánislerin ańlap, sózge ruwxıyatın, oy-pikirin, tuyǵıların sezimlerin bárın jámlestirip bay ǵáziynege aylandırip aladı. Xalqımızdıń awızeki ádebiyatı qatarınan orın alǵan usınday «kewil aytıw» olardıń danalığınıń jáne bir kórinisi.

Kewil aytıwshı adam marhumnıń kimligine baylanıslı (ata, ana, perzent, ómirlik joldası, tuwısqan hám t.b.) kewillik sózlerin aytadı. Bul genderlik táliymat penen baylanıslılıǵın kórsetedi. Ayırım kewil aytıwshı adamlar ómir hám ólim sawdasına baylanıslı hikmetli sózlerdi danalıq penen ózleri yadınan shıgarıp aytadı. Kóphilik kewil aytıwshılar usınday aytılǵan (mısali, shayır I.Yusupovtiń joqarıda keltirilgen «kewil aytıw»ı, erterekte aytılǵan Maqtumqulınıń yamasa avtorı belgisiz sózge sheshen basqa bir adamnıń aytqanınan paydalanıp) este saqlap yamasa burınnan xalıq ishinde aytılıp júrgen úlgilerinen paydalana otırıp kewil sózlerin aytadı. Xalıq ishinde olardıń tómendegi úlgileri bar:

1. Qayırlı qaza bolsın, iymanı joldası bolsın.
2. Qayırlı qaza bolsın, izi toylar bolsın.
3. Taqanı tawsılgan shıgar, iymanın bersin.
4. Marhumın iymanın bersin.
5. Ata menen ananıń ǵarrılıǵı joq,
Bul yalǵanshı dúnyanıń payanı joq

6. Ata degen asqar taw
Sum ólim – adamǵa jaw
Endi ilaj joq shıraqım qaraǵım
Qalǵanlar bolsın aman saw.
7. Ájel hiyle taptırmas
Dem tawsılmay hesh kim qalmas
Demi kúniniń bolǵanı shıgar.
8. Báshe istiń bar jarası
Sum ájeldiń joq sharası
9. Ana degen altın besigiń
Kókiregi keń ashıwlı esigiń
Qalay turıp, qalay jattıń
Bilinbese edi ketigiń
10. Bul – ájel alladan
Bul tágdir alladan
11. Náreste – ol ushpaqı, perishte tuwrı beyishtiń tórine baradı.
12. Ata-anasınıń bası aman bolsın, beriwin jazbasın.
13. Qudaǵa hásilik etpeń, bunnan beterinen saqlasın.
14. Tirilik bar jerde, qaza bar.
15. Bawırı pútin adam joq.
16. Jaratlıǵan ómiri qısqa bolıp,
Jibereseń endi oǵan ırza bolıp,
Allaniń buyrıǵına qayıl bolıp,
Bawırıń kúyikten shilter bolıp.
17. Ólmektiń izinen ólmek joq.
18. Awqatta, uyqıda, kúlkide ar joq.
Ájel naymıtqa ilaj joq
19. Tas túskən jerine awır.
20. Er azamattiń qayǵısı
Elli jılda da pitpeydi.

21.Ana ólip, qızı qalsa,
Tósegiń shań bolmaydı,
Ata ólip bala qalsa,
Júgi jolda qalmaydı.

22.At ornın tay basar,
Ornında bar ońalar.

23.Qayǵı bultı keter
Balalarıń aman bolıp,
Bul kúnler umıt bolıp,
Waqtı xoshlıq ta jeter.

24.Jarı jolda atıń súrnikpesin,
Jarı jolda joldasıń ólmesin.

25.Kimińdi ottan alarman,
Kimińdi suwdan alarman.

Bendem Mennen kórmesin-

degendey dinge de baylanışlı isenim sózlerinen paydalanıp, táǵdirge tán beriwege táselle, kewilli sózlerin aytadı. Aza tutıp otırğan adam bul sózlerdi esitip az da bolsa túyinedi, táǵdir islerine kóne baslaydı. Joqlawshınıń psixologoyasına tásir etiwshi «kewil aytıw» sózleri ápiwayı emes. Olardıń astarında qatlam-qatlam sóz mánileri jatır. Xalıq ishinde adamnıń tuwılıwı, basınan keshiretuğın bul dúnyadağı ómiri, ómirden ketiwi barlığı táǵdirinde áwelden jazılğan degen isenim hám túsinik bar. Bul adamzattıń tilsimli dúnya sırları folklorlıq dóretpeler arqalı túrli janrlarda óz kórinisín tapqan. Xalıq turmısında basına túsip atırğan müsiybetlerden ózlerin alıp shıǵıwda «kewil aytıw» sózleriniń ulıwmalasqan mazmunın qara sóz benen de kórkemlep ápsanalarğa aylandırıp aytıw usılları da bar:

«Kóz ashıq (palker) jası ádewirge barıp qalǵan bir adamğa; - Seniń ájeliń suwdan boladı. Suwdan abaylı bolıp júr, - dep másláhat etipti. Ol aqsaqal júdá saqlanıp, úyiniń aldındıǵı salmaǵa da jaqınlaspay júripti. Bir kúni namazın oqıw ushın dáret alıwǵa qumanın alıp sırtqa shıǵıptı. Dáret alıp bolıp, izine aylanǵan waqtında abaysızdan dáret alǵan suwına ayaǵı tayıp jiǵılıptı. Bası qolaysızlaw

jerge tiyip, sol jerde janı shığıp ketipti». «Ájel hiyle taptırmas» kewil aytıw sóziniń mazmunı usılay bayan etiledi. Bul sózler bir qansha táselle berip, azalawshılardı tınıshlandıradı.

«Awqatta, uyqıda, kúlkide – úshewinde ar joq» - dep aytılğan sózlerde de tereń mazmun bar. Adam biologiyalıq organizm, tirishilik etiw ushın as-awqat jew kerek, dem alıw kerek. Kewil aytıwshı azadağı as batpay otırğan adamğa bul jaǵdaydı túsindire otırıp, táselle beredi. Pikirin jupkerlesken tásırıli sózlerge aylandırıp aza tutınıwshılardı áste-aqırın dawamlı ómir zańlarına boysındırıp otırğan.

Qayğıga batqan adamğa táselle, aqıl beriw, kewil aytıw arqalı onda ruwxıy mádet payda etedi.

Kózine dúnnya tar bolıp, hátteki, endi ómir joqtay, qarańgılıq-ǵáplet basqan adamğa jarıq nur berip, úmit oyatıp ómirdiń dawamlılığın uqtıradı. «Kewil aytıw» - joqarı adamgershilikiń mádeniyattıń belgisi. Jámiyyette hár bir adam qádiri joqarı dárejede húrmet hám izzetke ılayıq túrde qatnas jasaladı. Házır «kewil aytıw» diń rásmiy forması da payda bolıp, olar gazetalar arqalı birge islesken kásiplesleri, jora-joldasları, jámáát tárepinen jazba, qara sózler menen de, qosıq qatarları menen de aytıladı. El-jurtqa tanılğan abıraylı adamlar, úlken lawazımlı shaxslar dúnnyadan ótkende húkimet basshıları tárepinen de marhumniń shańarağına kewil aytıladı.

«Kewil aytıw» janrında dóretilgen hár bir qosıq yaki sózler obrazlı túrde marhumniń kim ekenlige baylanıslı dóretilip genderlik ózgesheliklerine iye boladı. Ataǵa, anaǵa, er adamǵa, hayal adamǵa, jas adamǵa ómirlik joldasqa, nárestege baylanıslı aytılatuğın poetikalıq máni júklengen sózler bir-birinen parq qıladı. Bir-birinen mazmunlıq ózgesheliklerge iye.

Qaraqalpaq folklorı úlgileri qatarında muń-sher qosıqları dúrkini ushırasadı. Muń-sher qosıqları óz aldına janrlıq tábiyatına iye. Xalıq turmısında XIX ásırdań 60-jıllarına shekem janlı ómir súrip kelgen. Qosıqtıń «muń-sher» dep atalıw negizi de insan kewlindegi qapashılıqtı, muńdı shıgariwshı - «sher» - qosıq bolǵan. Qaraqalpaq xalqında qız erjetse, olardı atastırıp qoyǵan adamına, súygen adamına, ayrim jaǵdaylarda súymegenine, ǵarrı bay adamlarǵa zorlıq penen uzatılğan.

Zorlıqqı ushıraqan qız jüregi muńga batıp, uzatılıp baratırğanda dártin turmıs-salt janrlarına salıp, jır etken. Ótken dáwirlerdegi usınday qosıqlardan mısallar keltireyik:

1.Aq shayıdan kóylegim,

Zerge battı bilegim,

Garri baydıń qolında,

Zarlar boldı jüregim.

2.Dúbir-dúbir at keldi,

Shıǵıp qarań kim keldi,

Qolında qanlı qamshısı

Jeksurın jezdem keldi – dep ózi súymegen garrıǵa uzatılaqaq qızdıń muń qosıqları. Qaraqalpaqlardıń shańaraq turmısında shańaraqtı er adamlar basqarǵan. Bul dástúr ele dawam ettirilip, er adamǵa shańaraqtaǵı wazıypalar úlken isenim menen júklenedi. Xalıq turmısında ayırım jaǵdaylarda shańaraqta ata-ana erterek ótip ketip, ulı-qızı ózleri qaladı. Er azamat shańaraqtı basqarıwı tiyis. Biraq sol súyengen tuwısqan ağası da malǵa qızıp, baydıń qızın algısı kelip qarındasın garri bayǵa bergisi kelgen jaǵdaylarda bolǵan. El ishindegi usı jaǵdaylarga qız qarsılıq bildirip:

Janım aǵa, qulaq salsań sózime,

Jetim qalıp ergendegi izińe,

Meni garri bayǵa berip, qızın alıwǵa

Oylan aǵa ılayıqpa ózińe

Nekemdi qıysada qazı hám molla,

Bergen amanatın alsada alla,

Qarsı qudalıqqa bergenıń menen,

Ótimsiz jamanga tiymeymen olla!

Usı shártin kesseńdaǵı basımdı,

Suwday aǵızsánda kózde jasımdı,

Tiymeymen jamanga, ótimsizińe,

Dargā astır, düzge tasla lashıńdı! – dep óz qarsılığın bildirip, ishki dýnyasındaǵı bar sezim – tuyǵıların tógedi. El ishinde saqlanǵan bul muń-sher qosığı XIX ásirlerde pútkıl dýnya xalıqlarında, türkiy xalıqlarında, sonıń ishinde qaraqalpaq xalqınıń ishinde de hayal-qızlar huqıqı teńsizligi bar bolıp, olaradıń óz ómirin ózi belgilewge, erkin baxıtlı jasawǵa haqısı joq edi. Usınday ádilsizliklerge qarsı óz baxtı ushın gúresiwge tayar qızdıń muńlı úni jır bolıp qalıp qalǵan.

Xalıq ishinde muń-sher jırların sińsıw dep te ataydı. «Sińsıw» da qız úyinen uzatılıp baratırǵanda ata-anası menen, tuwǵan-tuwısqanları, dos yaranları menen qıymay, ásirese tuwılp ósken shańaraqtan ketiw, ózge shańaraqqqa, ózge el-jurtqa ketiw bul qız ushın úlken uwayım-qayǵı bolıp kewil kúyin qosıqqa salıp aytqanda bul názik sezimli qızdıń «sińsıwı» - qıylanıwı dep atama bergen.

«Sińsıw» da qızlar:

1.Esikiń aldı tallı oy,

Tórdegi ornım qaldı góy,

Bermeymen dep júrgen jan ákem,

Atım bir nashar bolǵan soń

Bergenin bilmey qaldı góy.

2.Qaladan alǵan shar aynam,

Sındırmay qalay saqlayın

Aynanayıń jan anam,

Aq sútińdi qalay aqlayın.

3.Qaladan alǵan úsh gilem,

Úshewi de tús gilem,

Aynanayıń el-jurtım

Arqa súyer gil inim.

4.Aq kóylek kiydim búrmeshe,

Oynawshi edim ólgenshe,

Xosh aman bol jeńgejan,

Endi aylanıp kelgenshe – dep xoshlasıp ishki debdiwlerin shıgarǵan.

Qaraqalpaq xalqınıń qaysı bir salt-dástúr jırların alıp qarasań da hár bir adam

burınnan esitip júrgen xalıq ishindegi salt-dástúr jırlarınıń tayın úlgilerin alıp, motivizaciyaǵa salıp, ózleri de dóretiwshilik penen qatnas jasap, yadlap atqarǵan. Eger olar uzatılıp baratırǵanında sínsıw aytılmasa, oǵan óziniń awılı adamları-aq qanaatlanbay, basın shayqap, mına qız quri jasap júre beripti-ǵoy, eli-jurtı menen eki awız sóz aytıp xoshlasa almadı dep nasaq etken. Xalıq dástúri talabı menen sol dáwir ushın tán bolǵan turmıs-salt jirları janlandırılıp, túsindirilip oǵada sheberlilik, obrazlılıq penen atqarılıp otırǵan. Qaraqalpaq folklorında sínsıwdıń oǵada kóp túrlerin ushıratamız:

Jılamayın ba?

Uljan apa, dártimdi aytsam ah urıp,
Dártim kúshli bolsa jılamayın ba?
Kim qáwender bolar deymen, telmirip,
Ketip baratırman, jılamayın ba?

Mereke májiliste boldım Arıwxan,
Atamnıń dáwirinde men súrdim dáwran,
Házir kórmegendey hámmesi yalǵan,
Keynim kelispese, jılamayın ba?
Áke tiri bolsa búytip ketpes em,
Súymegenniń izine men ermes em,
Onday pasıqlardıń júzin kórmes em,
Ákemniń ólgenine jılamayın ba?

Ómirim óter jarasıqsız kún kibi,
Baqlardaǵı qazan urǵan gúl kibi,
Meni ertip jiberdiler gún kibi,
Gún ornına kettim, jılamayın ba?

Tek tiri júrippen qurıdı dármán,
Aytsam ada bolmas ishtegi árman,

Úkemlerge bolıń qáwender-párman,
Dawısı qulağımda, jılamayın ba?

Uljan apa, xosh bol endi kórgenshe,
Ájel kelip búytip xor bolıp júrgenshe,
Ólgen jaqsı búytip ómir súrgenshe,
Tágdir solay bolsa jılamayın ba?¹¹¹

Qaraqalpaq folklorınıń kóp tomlığı, 5-tominan orın alǵan bul kólemlı qosıq muń-sher qosıqları qatarında sanalǵan. Qosıqta bayan etilip atırǵan waqıya dártlı qızdıń óz basındagi baxıtsızlıq mashqalası, súymegen adamına zorlıq penen tańılǵan qız tágdirine nalıw, hátteki bul dúnyada jasagısı da kelmey qalǵan piśsimistlik ruwxqa túsiw, Uljan apasına aytıp ishki debdiwin shıgargan muńlı jır. «Jılamayın ba?» qosıq xalıq ishinde saqlanıp qalǵan, xalıq qosıǵı sıpatında muń-sher jirları qatarında turǵanı menen bul qosıq belgisiz bir avtor bálki bir xalıq shayırı óz atın jasırıp, el ishindegi ózi kórgen, ayanıshlı jaǵdayǵa dus kelgen zamanlasınıń basınan keshirgenlerin «Uljan apa» tipik obrazdaǵı apasına shaǵınıw usılı menen progressiv kóz-qaraslardı, pikirlerdi júzege shıgariw ushın dóretilgen qosıq bolıwı da mümkin. Progressiv ideyalı shayır óz ideyasın xalıqlıq usılgıa salıp zamanınıń hayal-qızları tágdirin jır etken bolıwı itimal.

Házir qaraqalpaq ádebiyatında xalıq turmısındagi, insan mashqalası ómiri, tágdiri gúrriń, povest, poema, qosıqlar arqalı jazıwshı hám shayırlar tárepinen alınıp, kórkem oy, pikir, kórkem súwretlewlerdi janlandırıp júdá kóp imkaniyatlar menen súwretlenbekte.

Turmıs salt-dástúr jirları ishinde «Háwjär» janrındaǵı qosıqlardıń mazmunı uzatılıp baratırǵan qızdıń eli-elati, ata-jurtı, qurbı-qurdaşları, jeńgeleri tárepinen aytilǵan aqıl-násiyat, shańaraq dúziwdiń óz aldına salt-sanasi, hár bir qız shańaraqtan ketedi, biraq olar jáne úlken otaw shańaraq dúzedi, endi óziniń otawiń boladı, seni baxıt esigi kútip turıptı degendey jır qatarlarının ibarat:

1.Sıldır-sıldır qamısqa,

¹¹¹ Qaraqalpaq folklorı. Kóptomlıq V-tom. Qaraqalpaq xalıq qosıqları hám salt-jirları. «Qaraqalpastan» baspası Nókis -1980 192-betten.

Sırgam tústi yar-yar,
Sır bilmegen jat elge,
Apam tústi yar-yar
Apam ushın qabırğam,
Qayısadı yar-yar
Sawsağında on júzik,
Mayısadı yar-yar.
Qazandağı qatlama,
Qatlanadı yar-yar
Qızın alıp jeńgesi
Atlanadı yar-yar.

2. Paygambardıń bir qızın,
Áli algan yar-yar,
Qız alıp hám qız bermek,
Sonnan qalğan yar-yar
Jılama qız, jılama
Toyıń seniki yar-yar
Jánewitten jasağan
Úyiń boldı yar-yar – dep uzatılıp baratırğan qızğa násiyat beredi yamasa
sińlisi apasınıń ketip baratırğanına qıylanğanın bildiredi. Uzatılıp baratırğan
qızlar ótken dáwirlerde óz teńine, súygenine jetise almay, qosıla almay
baratırğanda ishki debdiwlerin «Háwjär»ǵa salıp, «Sıńsıw» ǵa uqsatıp taǵı da
aytqan:

1. Zer kóylektiń etegi,
Mórli eken Håwjär,
Qádirimdi teńsiz qul,
Bilemek Håwjär.
Sultan basım ǵarrığa,
Xorlap boldı Håwjär,

Qáne meniń qızdaǵı,
Nazım –aw dep Håwjar.
Torgay súyer balasın,
Tolǵanım dep Håwjar,
Tabılǵanın basına,
Qonganım dep Håwjar – degendey qızdıń «Håwjar» jırına násiyat formasında qız jeńgesi yaki qurdasları tárepinen juwaplar qaytarılıp «Håwjar»dıń túrli mazmundaǵı qosıq qatarları aytılǵan.

1.Qolımdaǵı bilezигim qola meken,
Qola bolıp qolıma tola meken,
Qola bolıp qolıma tolagoysa
Qáyin atam óz atamday bolameken.

Ayda-qayda
Qolań qara shashımnıń ushı mayda,
Aytadı-aw adamlar,
Biykeshiń óz sińlińdey boladı dep,
Sonda da óz sińlińdey bolmaq qayda.

Ayda-qayda
2.Yar-yar yar eken,
Túrli jigit bar eken,
Mendey qálemqas qızǵa
Túrli jigit intizar eken.

3.Óz ákemniń esigi, jupar esik hawjar,
Kirsem-shıqsam shahımdı, sıypar esik hawjar.
Qáyin atamniń esigi, sheńgel esik hawjar,
Kirsem-shıqsam shashımdı jular esik hawjar

4. Kúni-túni qaqqan chot,
Ashıq bolǵan buxgalter,

Yar-yar eken, yar eken,
Minezi dım tar eken
5. Kolxoz jolı jol eken,
Kórse qızıl gúl eken.

Qızıqlı túrde islese,
Hadal miyet sol eken
Hadal miynet islegen
Xosh kelipsiz, yar-yar,
Kolxozaǵı yudarnikke,
Dus kelippiz, yar-yar.

Keltirilgen mísallardaǵı «Háwjär» qosıqlarınıń payda bolıw dáwirleri mazmunınan kórinip tur. Úshinshi misalımızdaǵı «Háwjär» qosıǵı házirgi kúnde de aytıadı. Azıraq kórkemlilik qatnas jasap ózgertilgen forması. Al tórtinshi hám besinshi shıgarmalardaǵı «Háwjär» qosıqları XIX ásirdiń baslarında, buringı awqam dáwirinde kolxozlardıń dúzilgeni, dáslepki buxgalterlik kásiptiń iyesi onı ayttıtıp alıp atırğani, lekin, ol qızga unamaytuǵınlıǵı aytılğan. «Sínsıw» hám «Háwjär» salt-dástúr jırları xalıqtıń qız uzatıwı tiykarında atqarılıtuǵın, házirgi dáwirde de toyarda atqarılıtuǵın «Háwjär» professional artistler shaqırtılıp, qızdı mashinaǵa mingizip atlandırar aldında toyga kelgen xalıq jıynalıp turadı, shaqırtılığan artist arnawlı «Háwjär» qosıqlarınan aytıadı. Bul dástúr hám salt-dástúr jirlarınıń úlken tárbiyaliq áhmiyeti bar.

Ótken dáwirlerdegi «Háwjär» qosıqlarında toy baslawdı kásip qılıp júrgen sóz sheberleri aytqan «Háwjär»dı qızqı uzatıw ushın úyden alıp shıqqanda qız uzatıw toyına kelgen miymanlargá, xalıqqa qaratıp, uzatılıp atırğan qızǵa qarata násiyat mazmunında toy baslawshı aytıp turadı, qızdıń qurbı-qurdasları xoshametlep, «háwjär» dep naqırat etip qaytalap xor menen dawıs qosadı. Bul kórinis júdá sulıw, qızdıń qurbı-qurdaslarınıń qosılıwı tásirli bolıp kórinip, toydiń tamashasın keltirgen, jıylıǵan xalıqtıń dıqqatın tarqan, kewil-keypiyatın kótergen, este qalarlıq toy bolǵan. Toydı baslawshı óziniń úyrenip alǵan toy

baslaw qosığın aytıp, jáne oğan óziniń shayırshılıq ónerin qosıp, toydıń bolıp atırğan jaǵdayın kópke túsinidirip, toy beriwshini kótermelep maqtaydı. Folklorist Q.Ayimbetov «Toy baslawshılar qosığın quwatlap, kótermelep, «Háwjär» dep aytqan jaslardıń xosh hawaz dawısları jiynalǵan kópti ózine tartıp, házirgi zaman saxna ónerine usap keledi. Xalıq dástúri boyınsha «baqsı bayraq», taǵı basqa da sıylıqlar qatarında toy baslawshı da toy beriwshiden sıylıqlar alǵan»¹² dep korsetedi. Toy baslap, háwjär aytıp, jır-jirlap, kóphilikke oyın-zawiq kórsetken sóz sheberleri óziniń poetikalıq sózge ustalığına qarap sóylegen sózin, aytqan qosığın hár muqamǵa dóndirirp, jiynalǵan toyshı alamanda ózine qaratadı. Janlı türde jasap kiyatırgan salt-dástúr jırlarınıń biri «Háwjär»dıń xalıqtın mádeniy turmısındagı tutqan ornı ayriqsha.

III BAP. DINIY ISENIMLERGE BAYLANISLI AYTIMLAR, TILEKPATIYALAR HÁM «BESIK JIRLARI»NIŃ SOL DÁWIRDE PAYDA BOLIW ÓZGESHELIKLERİ

Salt-dástúr jirları qaysı dáwirde dórelse de ol zaman ruwxın jirlayıdı, jámiyetlik ómirdiń anaw yamasa mınaw tárepin bayanlaydı. Ol ózi jasaǵan dáwirine qaray, onıń talaplarına sáykes ósip-rawajlanıp otradi. Progressiv milliy salt-dástúr jılları ushın barlıq dáwirge de birdey xızmet atqarıp kelmekte.

Salt-dástúr jirları ishinde keń orın alǵan diniy isenimlerge baylanıslı aytımlar saqlanǵan. Folklorist alım Q.Ayimbetov: «Salt-dástúr jirları dep, xalıqtıń saltı, dástúri menen baylanıslı qosıq jirlardı aytamız. Olar ótkendegi xalıq ómirniń sáwlesi hám dúnýaǵa kóz qarası .Ózin qorshaǵan tábiyat qubılışlarının qorganiwǵa járdem qılادı dep túsinip adamlar túrli isenim, sıyıniw, tabınıw jılların dóretken. Bugan: Bádik, gúlapsan, qamshılaw, jin

---

¹² 1 Ayimbetov.Q Xalıq dabalığı «Qaraqalpaqstan» Nökis.- 1988 14-b.

árwaq shaqırıw-awırıwlardı emlew jırları kiredi»¹³ - dep diniy isenimlerge baylanışlı salt-dástúr jırlarınıń atamaların kórsetip ótedi.

Bádik:

1.Kósh bádik kósher bolsań jılanga kósh,

Quyriǵı joq, jalı joq qulanǵa kósh,

Kóshiw jolın bilmeseń men aytayın

Jerdiń júzin qaplaǵan dumanga kósh.

2.Bádik kóship bultlarga aralasıp,

Tawdan asqan bultlarga iye bolmay,

Uslap bergen bádikke iye bolmay,

Neǵıp otırsań qudajan qara basıp.

3.Bádik qurǵır,

Qay jerińde turadı bádik qurǵır,

Otıraytın degende omma turǵır

Qoǵırdanga tıǵılıp moynı sıngır.¹⁴

Gúlapsan

1.Gúlapsan, gúlapsan, gúlapsanday,

Gúlapsan qaydan kelgen ulasqanday,

Kelgende kósherine iyt gúlapsan,

Kórisip ákesi menen jılasqanday,

Kórisip sheshesi menen jılasqanday.

2.Gúl-gúlapsan, gúl emes pe?

Poshsha torǵay sheńgelge túnemes pe?

Bes-altı awız gúlapsan aytı qoysaq

Jımiyıp ayaq ushtan jón emes pe?¹⁵

«Bádik» hám «Gúlapsan» dep atalıwshı diniy isenimlerge baylanışlı aytımlar qaraqalpaqlar ishinde de aytılıp kelingen. «Bádik» ishki keselliliklerdiń biri bolsa kerek. Ol adamdı qattı albıratıp, bir jerinen nerv sistemasın

¹³ Ayimbetov.Q. Xalıq danalığı. – Nókis: «Qaraqalpaqstan» 1988-j 21-b.

¹⁴ Qaraqalpaq folklorı «Qaraqalpaqstan» basması. Nókis-1980.242-246-b.

¹⁵ Qaraqalpaq folklorı «Qaraqalpaqstan» basması. Nókis-1980.242-246-b.

uslap turganda «bádik» jaman nárse degen ugım menen onı awırğan adamnıń ishinen, denesinen quwıp shıgarmaqshı bolıp aytılsa kerek. Xalıq ishindegi táwipler bul aytımdı aytıp awırğan adamnıń psixologiyasına tásir eterlik dárejede isenimli obrazğa kirip «bádik» aytıp otırğan. «Gúlapsan» - bul aytım adamnıń denesine janlı jaralar shıqqanda aytılgan. Bunda bádik sıyaqlı jaralarga giripdar bolğan adamnıń psixologiyasına «gúlapsan» aytıw arqalı tásir etip, onı quwıp salganday etip aytıp emlewge bağdarlangan aytım. «Bádik» hám «Gúlapsan» aytıw házir xalıq turmısında qollanılmayıdı. Xalıq turmısında XIX ásirdiń baslarına shekem qollanılğan.

Diniy isenimlerge baylanıslı aytımlardıń birazları házirgi kúnge shekem jasap keledi. Házirgi dáwirde xalıq ishinde táwipshilik penen, pal ashıwshı, aldınnan boljap beretuğın kózi ashıqlar jasap keledi. Kóphilik xalıqta olarǵa degen isenimli kózqaraslar bar. Ásirese ruwxıy keselge ushırağan adamları emletiwde xalıq táwiplerge baradı. Táwipler ótken dáwirdegidey aytım aytıp ta, «kitap ashıp» ta em buyıradı, dem saladı. Ótken dáwirlerde «Qamshılaw», «Porxanniń zikir salıwı» sıyaqlı emlew usılları da bolğan.

1.Qamshılaw

Qamshılaw degen sen bolsań,
Xanniń qızı men bolsam,
Men de qayttım sen de qayt!

2.Qamshı qamshı, qamshı,
Ğam jeme sen qamshı,
Allah ayttı qayt dedi,
Men de qayttım, sen de qayt!

3.Musılmanniń balasın,
Ne báleler bastı eken,
Qamshılaw ma keregi,
Qamshı bastım minda kel¹⁶

¹⁶ Qaraqalpaq folklorı «Qaraqalpaqstan» baspası. Nókis-1980.242-246-b.

Diniy isenmlege baylanıslı «qamshılaw» usılı menen de el ishinde tawipshilik penen shugıllanğan adamlar qolına qamshısın alıp, awırğan adamdı jatırgan halında yaki otırğızip qoyıp, qamshılaw aytımın aytıp, geyde qamshısı menen awırğan adamdı, qaptalların qamshısı menen urıp-urıp jiberip dawam ettiğen. Awırıw adam ózin «qamshılatıp» jeńil sezindim, tawir boldım dep jaqsı bolıp ketken. Kóbinese xalıq bunday usıllar yağniy aytımlardan paydalaniп, aytım aytıp emlewshilerdi «Porxan» dep atağan. Olar awırıwdı emlewden aldın óz qosıqların yağniy allağa sıyınıp alıp baslağan. Xalıq bul aytımları «Porxan qosıqları» dep atağan:

1.Suw atası Sulayman,
Sennen mágát tileymen,
Kerege boylı ker jılan,
Kerile bermey kel berman.
Qum astında Qádirimbet,
Jol ústinde Aymağanbet,
Tas qalada Samambet,
Kelegoy pirim kelegoy.

2.Úyekeńniń túbinen,
Úyirip algan qobızım,
Qaraǵaydín túbinen,
Qayırıp algan qobızım.
Usı palım kelmese,
Aytqan sózge enbese,
Qulaǵıńdı burayın,
Kóterip jerge urayın¹⁷

Aldın bolja, dáw qolla – óz qosıqların aytıp sıyınıp algan. Jigirma tomlıqqa kirgen V-tom ishinen alıngan bul misallardağı Sulayman haqqındagi bir qansha ápsalnalardı bilemiz.

---

¹⁷ Qaraqalpaq folklorı «Qaraqalpaqstan» baspası. Nókis-1980.242-246-b.

Sulayman patsha jerdiń astı-ústin biylegen patsha bolǵanlıǵın hám jerdiń júzin alsa da, ol dўnyasına hesh nárse alıp kete almaytuǵının, keregi de joǵın ózinen keyingi adamlar ańlasın dep ólerinde násiyat etken. Eger men ólsem, meni tabıtıma salıp jerlewge alıp baratırǵanıńızda qollarımdı tabıttan shıgarıp, alaqańımdı ashıp qoyıńlar. Jerdiń júzin alsam da, ol jaqqa hesh nársesiz ketip baratırǵanımdı kórsin. Sóytip olar mendey bolmay, insapqa kelsin, - degen eken. Al, aytım qatarında taǵı da Qádirimbet, Aytmaǵanbet, İasmanbet – qumniń joldıń, tastıń pirleri sıpatında aytıladı. Biraq, biz olar haqqında maǵlıwmatlarda iye emespiz.

Xalıq ishinde «Qurt shaqırıw» - degen tis awırganda tisime qurt tústi (tistiń shiriwin usılay ataǵan) dep bunı da aytım aytıp emlewge háreket etken.

Qurt shaqırıw:

1. Áwipbaydiń awılı,
Arqasında qawını,
Qaytarmasań jinińdi,
Jep qoyadı awılın.
2.Tisim, tisim, tisim,
Tisim awzımnıń qalası,
Awzımnıń bar alası,
Alas-alas ettim,
Awzımnan tús jerge,
Kómeyin seni górga,
Qaytip kelme qurt,
Tap bolǵay saǵan jút.¹⁸

«Qurt shaqırıw» atamasında bul aytım qosıqları da, belgili dárejede insan psixologiyasın tınıshlandıradı. Tis awrıwǵa kóbinese óspirim balalar giripdar boladı. Házirgi dáwirde tisti emlew usılinan bul aytım qosıqları shıgıp qalǵan.

---

¹⁸ Qaraqalpaq folklorı «Qaraqalpaqstan» baspası. Nókis-1980.242-246-b.

Insan ómirinde tús kóriw qubılısı da bar bolıp, ol ómirinde ushırasatugin, endi bolatuğın nárselerdi uyqıda, adamǵa aldın ala túsi arqalı belgiler, ayan beredi yaki túsindegi nárseler ońında da boladı. Bunday jaǵdaylardı xalıq óz turmısında, tájiriybelerinde kórip, sınaǵan. Eger birew tús kórse onı tájiriybeli jas úlkenler boljap, jorıp bergen. Tús kóriw motivi tek salt dástúr jırlarında terme tolǵaw jirlarıńday bolıp ǵana qalmay, júdá keń türde nasır sózler menen de ápsana etilip te aytıla beredi. Taǵı da tústegi zatlar, waqıyalar hár bir adamnıń jasaw shárayatı dáwiri túsinigi menen únlesip keledi. Ayırm jaǵdaylarda ǵayritábiyǵıı jaǵdaylardaǵı túsler de ushırasadı.

Tús joriw

Qızdıń tús kórgeni
Otırǵan jerim oy-shuqır,
Óne bolar jeńgejan?
Basqan jerim bayshuqır,
Bul ne bolar jeńgejan?

Oń qolımda taq qayıs,
Óne bolar jeńgejan?
Shep qolımda jup qayıs,
Bul ne bolar jeńgejan?
Úydiń artı shoq qamıs,
Óne bolar jeńgejan?
Esikiń aldı jal qamıs,
Bul ne bolar jeńgejan?

Juwabı:

Basqan bir jeriń bayshuqır,
Turǵan bir jeriń bolmasın.
Otırǵan jeriń oy shuqır,
At kópshigi bolmasın.
Oń qolıńda taq qayıs,

Ol qamshısı bolmasın.

Shep qolında jup qayıs,

At júweni bolmasın.

Úy artında shoq qamıs,

At quyrığı bolmasın.

Esikiń aldı jal qamıs,

Attıń jalı bolmasın.¹⁹

Degen tús jorıw qatarlarında boyı jetken qızdıń túsi. Boyı jetip erjetken qızdıń arzıw – ármanı aqboz attı minip keletugin súygen yarı bolǵanlıqtan, endi keliwge talpınıp tayarlanıp atırğan jigittiń oyları, háreketi qandaydur ǵayritábiygıy jaǵdayda qızǵa ayan bergen. Qızdıń kórgen túsinde ózi jasap turǵan zamanına say bolǵan jigittiń bolmısı sáwlelengen. At hám jigit. Er jigitlerdiń bir ármanı at bolǵan, atı bolmasa ishi tolı dárt bolǵan. Yaǵníy házirgi dawirimiz benen salıstrırılıp qaralsa mashinalı jigit. Eger házirgi qızlar tús kóre góysa mashinası menen kórteugın shıgar.

Qaraqalpaq xalqınıń ishinde eń kóp en jayǵan, hár kúngi turmıs-salttan túspegen aytım janrıniń bir túri algıslar, tilek – pátiyalar bolıp esaplanadı. Algıslar yaki tilek-pátiyalardıń folkortanıw iliminde kóp waqıtlarǵa shekem bul janrdı óz aldına janr sıpatıńda qabil etiw hám onı xalıq awızeki ádebiyatınıń lirikalıq tarawına kirgiziw boyıńsha bir qansha qarama-qarsı pikirler payda bolǵan. Professor Q.Maqsetov óziniń «Qaraqalpaq xalqınıń kórkem awızeki dóretpeleri»²⁰ miynetinde pátiyalar xalıqtıń mádeniy turmısında belgili bir dárejede ornı bar xalıqtıń morallıq kelbetine ásirler boyı kirip ketken hám minez-qulq normalarına aylanǵanlığın ayriqsha atap ótedi.

Lekin, ilimpaz bul dóretpeniń óz aldına hám ózine tán ózgesheligi bar ǵárezsiz janr sıpatına iye ekenligi haqında pikir bildirmeydi. Folklorist alım Q.Maqsetov onı xalıq qosıqlarınıń bir túri sıpatında qaraydı. Óziniń estetikalıq tábiyati boyıńsha pátiyalarda keń xalıq qatlamınıń jaqsılıq hám iygilikli islerge

¹⁹ Qaraqalpaq folklorı «Qaraqalpaqstan» baspasi. Nókis-1980.242-246-b.

²⁰ Q.Maqsetov «Qaraqalpaq xalqınıń kórkem awızeki dóretpeleri» Nókis. «Bilim», 1996, 42-b

kózqarası sáwlelengen. Pátiyalardaǵı tiykargı ideya – bul insanlardı jámiyetlik turmista joqarǵı adamgershilik, óz ara sıylasıq hám múriwbet normalarına sadıq etip tárbiyalaw bolıp tabıldadı. Mısalı:

1.Jılaǵan kún joq bolıp,
Quwanǵan kún kóp bolıp,
Bawır pútin, bas aman,
Jetkere bergey Nawrızǵa.
yamasa

2.Asıń, asiń, asińa,
Bereket bersin basıńa,
Bódenedey jorgalap,
Qırǵawılday qorǵalap,

Ózi kelsin qasıńa.²¹ – dep tilekler bildiriledi. Tilek hám pátiyalar kórkem dóretpe sıpatında tek sol janrıǵa ǵana tán kompoziciyalıq qurlısına, syujetlik ózgesheligine, tematikasına iye. Usı joqarıda atap ótilgen belgiler onı óz aldına janr sıpatında moyınlawda tiykargı faktorlar bolıp esaplanadı. Tilek hám pátiyalar óziniń ishki mazmunına qaray birneshe túrlerge bólinedi: Asqa pátiya, shayǵa pátiya, xızmet etken shańaraqqa ulıwma pátiya, jas kelinge pátiya, jas jubaylargá pátiya, besiktegi nárestege tilek hám pátiya hám basqa da el ishinde elege shekem kóplegen túrleri dóretilip atırǵan tilek hám pátiyalar bar.

1.Áwmiyin deseń berdim pátiya,
Qabil etsin bir Alla,
Baxıt, dáwlet, bereket úyińizge oralsın,
Jaratqan iyem aman qılsın.

2.Men pátiya bereyin,
Ústem bolsın mereyiń,
Hárqashan da úyińe,
Quwanıshqa keleyin.
Jaqsılıǵıń kóp bolsın,

---

²¹ сонда

Jamanlığıń joq bolsın,
Qıdır ata joldasıń bop,
Áwliyeler qollasın,
Ketpes dáwlet bersin,
Kolgenniń bereketin bersin,
Shıqqan shıǵınnıń esesin Alla jetkersin.
Bále ketsin, duwa jetsin,
Túrli báleden aman etsin,
Áwmiyin
3.Jarılqasın qudayım,
Tarttırmasın uwayım,
Muxammedtiń haq jolın bersin,
Házireti Áliydiń kúshin bersin,
Abu Bákirdiń ádilligin bersin,
Ya táńir qudayım,
Mal basların aman et,
Basına ber baxıt, dáwlet.
Ómir jasın uzaq et,
Dushpannıń kúnin jaman et,
Urpaqların hasıl et,
Dúnyadaǵı jaqsılıqtı,
Tap usı úyge nesip et.²²

Bir shańaraqqa, bir adamǵa qaratıla aytılǵan bul tilek pátiyalardıń tiykargı ideyası insanlarga jaqsı ómir súriw, baxıtlı, taxtlı, toq turmista jasawına tilekleslikten ibarat. Birinshi pátiyada insańa baxıt, dáwlet, bereketti jaratqannan sorap tilekler tilep atır. Ekinshi mísalımızda da sol tilekler hám Qıdır ata darıp, joldasıń bolsın, dushpanlarıń joq bolsın, bále – qádeden aman júr degen tilekleri de qosa aytılmaqta. Bul tilek hám pátiyalardaǵı biri-birinen ózgeshelikler dóretiwshilikler bar ekenligin kórsetedi.

---

²² Q.Maqsetov «Qaraqalpaq xalqınıń kórkem awızeki dóretpeleri» Nókis. «Bilim», 1996, 42-b

Úshinshi mísalımızda da ekíンshi mísaldağidayǵıday Qídır ataday pirler, Muhammed, Házireti Aliy, Abu Bákir sıyaqlı pírlerdiń ózleri qollap-quwatlawın solardıń jılawında, qollawında bolgaysań dewdiń ózi úlken tilek hám pátiya dep esaplaydı xalıq. Sebebi Qídır ata kewili pák, hadal, jaqsı adamlarǵá kórinetugin, er adam-ata kórinisindegi ǵayrı tábiygıy, ápsanawiy, ilahiy kúsh dep túsiniledi. Eger onı kóre góysań, jaqsı niyetli bolsań, tilek tiley qoysań, ómirińniń aqırına shekem dawletli, baxıtlı, bay insan bolıp óteseń delinedi. Házureti Áliy, Uali, Bakir, Ospanlar Mehammel payğambardiń sahabaları, janında jüretugin eń sadıq joldasları bolǵan. Biri oǵada kúshli – Áliy, ekinshisi – Ualiy – bilgish, úshinshisi adalatlı Bákir hám basqalar tuwralı xalıq ishinde ápsanawiy ángimeler qalıp, xalıq bul ullı shaxslardıń atı menen atalǵan tileklerdi esitse, solardıń ruwqi qollap-quwatlasın dese júdá quwanıp qabil etip otıradı. Tilek hám pátiyalardı kóberek jası úlkenler beredi, qala berse kewili dáriya, tili dilwar, xosh kewil adamlar da patiya bergish bolıp keledi.

Tilekke qars ayrim adamlar eki awız sózdi juplastırıp ta ayta almaydı. Jáne de xalıq ishinde jası úlkende yamasa zárür músapirshiliktegi adamdı sıylamaytuğın adamlar da kóp. Salt-dástúr jırlarındağı tiykargı milliy tárbiya ózekleri jası úlkendi sıylaw, zárür adamnıń talabın qanaatlandırıw, músápir halǵa túsip qalǵanlargá jáqdem beriw sıyaqlı násiyatlawdan ibarat. Kewili tolǵan qariya bir awız sálemeńe bir etek algısın aytıp pátiyalar beredi.

Xalıq ishinde sonday dástúr bolǵan biymezgil bolsa da «Quday qonaq» kelse esigin ashıp shay – suw, as-awqat bergen. «Qudayı qonaq» biymezgil túń ishinde joldan adasıp, yaki kúndiz de basına bir is túsip kiyatırgan bir-eki adam, hátteki bir topar adamlar da bolǵan. Sol adamlarga esik ashıp as-suw beriwdi xalıq sawap dep esaplaǵan. Bir kúni bir adam uzaq jolda piyada kiyatırıp ash boladi hám shólleydi. Sóytip jaqın awıllardıń birine qayrilıp, bir úyge barıp shay soraydı. Úy iyesi onı jaqtırmaydı, shay bergisi kelmeydi. Sonda «Qudayı qonaq» adam:

Suymuruq degen quis bolar,
Siynerleri gúmish bolar,

Uşıp ketse taptırmas,
Musırmanniń kápiri,
Duzsız astan tattırmas.

Keregesi shirigen,
Uwıǵı túsip ortaǵa,
Kórmegendey jortaga,
Eldiń tússin awzına,
Qudayınıń kórmegen,
Sıy húrmetin bermegen
Haq taalasdan izlegen
Men jolawshı bolaman.

Usı sózdi elińe jayıp ǵana qoyaman, - dep ókpelep tilek pátiya ornına ókpe giynesin aytadı. El awzına usınday sıqmar, ashqazan adamlar sıńga alındı. «Qudayı qonaq» tıń mánisi ol úyge arnap kelgen qonaq emes, qudaydıń buyrıǵı menen tosattan kelgen, tanımaytın qonaq adamdı aytqan. Olar el ishindegi dástúr boyıńsha as-suw menen sıylanıp, sıylaǵan shańaraqqa tilek hám pátiya bereǵoysa olardıń bergen pátiyaları tiyimli, qudagá tez barıp jetetugin naǵız sawaplı is dep esaplaǵan. «Qudayı qonaq» tı kútiw hám olardan algıs alıw eń sawaplı is dep hazırde túsiniledi. «Shaydı» joqarıdaǵı misalımızda «duzsız as» dep berip tur. «Keregesi shirigen » - degen qatarlarda shańaraǵınıń keleshegi joq, tárbiyası tómen degen mazmundı beredi, «Uwıǵı tússin ortaǵa» - bul ǵargıs sóz. Zárúrlıktan kelip shay soraǵan adamǵa as –shay bere almaǵan adamǵa aytılıp tur.

El ishinde shayǵa pátiya bılayıńsha berilgen:
Bizge bergen shayıńız,
Jaqsı bolsın jayıńız

Qabil bolsın niyetińiz,
Maqsetińizge jetińiz,
Bizge bergen duz dámińiz,
Tawsıłmas nesiybe bolıp,

Aman bolayıq bárimız, - dep eń jaqsı tileklerdi uyqasıqqa qurılgan, ritm, irǵaqqa iye, jupkerlestirilip belgili bir jıynaqlanǵan pikirdi tujırımlap, tásırlı etip ayta otırıp, insanniń insanga müriwbetiarttırıdı.

Asqa pátiyanıń eń kóp paydalanılatuǵın túri:

Haqtan inayat

Payǵambardabn shápáát,

Dártke dawa

Qástege shıpa bergeyseń

Bağı dáwlet

Malı perzent

Ne tileseń háziret

Baq ber báleńnen saqla.

Aqudayım asırasın

Jaqsıǵa jantastır,

Jamandı qashır

Aqudayım bersin

Usı aytqanım kelsin

Ólińe tiyebersin

Tirińe bereket bersin,

Ketpes dáwlet bersin,

Qolaylı qonıs bersin,

Oraylı ırıs bersin

Ádepli qız bersin

Bilimli ul bersin

Ulıń uyada bolsın,

Qızıń qıyada bolsın

Dáwletiń ziyada bolsın

Ketkeniń kelsin

Kemtigiń tolsın

Dasturxanıńa bereket bersin – dep kim qansha pikirlerdi qosaman dese qosıp, alaman dese alıp, tayın motivten paydalangan halda qosıp-shatıp ayta beredi. Insanga eń kerekli bolǵan, ruwxiyatın toyındırıp, qanaatlandıratuǵın bunıńday poetikalıq ırǵaqqa iye jupkerlesken qosıq qatarları hár bir tińlawshıǵa ekspressionn-emocional tásır kúshine iye bolıp keledi.

Shańaraqqa taza kelin kelgende, shańaraqqa shańaraq qosılıp, jas jubaylar jupkerlesip otaw qurganda jası úlken ata-analardıń pátiyaları:

1. Jaslarıń jayılsın,

Tilekleriń qabil bolsın,

Qollarıń uzaysın, eki jastiń baxtın bersin,

Toyların toyǵa ulassın, áwmiyin

Ómir berseń jaylı qılıp ber,

Dáwlet berseń sayılı qılıp ber,

Baǵ berseń miywali qılıp ber,

Kelin berseń iybeli qılıp ber.

Qara niyet «batır»dan saqla

Kók dolı qatınnan saqla

Mezgilsiz kelgen ólimnen saqla.

Aqılın assın, ıqlasıń tassın

Balań úbirli bolsın,

Qızın shúberli bolsın.

Jaqınıń kóp bolsın,

Dushpanıń joq bolsın.

Jaqsı kelsin qasińa,

Nur jawsın basıńa.

Qattı qoldan awlaq bol,

Tatiwlıqqa jaqın bol.

Dáwraniń sánli bolsın,

Ómiriń mazmunlı bolsın,
Úyiń qazanlı bolsın
Perishteler qorǵap júrsin –degen pátıya túrleri xalıqtıń turmısında kóbirek
ishirasadı. Shańaraqtan as-duz tatqan miymanlar shańaraq iyelerine bılıñsha
pátıyalar beredi:

Kóp bersin, bereket bersin,
Mingen tawıń biyik bolsın,
Janiń aman bolsın,
Júziń quwanıshqa tolsın.
Bala-shaǵan aman bolıp,
Bala-shaǵań menen qosa qarıń
Áwmiyin!

Qaysı bir tilek hám patiyalar mazmunın oqıp qarasańız da ondağı jaqsı
iygililikli niyetler sáwlelengenligin kóremiz. «Mingen tawıń biyik bolsın»
frazası obrazlı túrde pátıya alıp atırğan adamnıń mártebesiniń joqarı bolıwin,
abrioyınıń artıwin, baxıtlı, taxtlı, el ishinde abroylı bolıwin kórsetiwshi
qatarlar. Geybir ata-analar as-pátıyanıń waqtında balalarına ákesinen ogán
patiya beriwin qáleydi. Sonda pátıya berip atırğan adam balasına qarata:

Jorıtqanda balam joliń bolsın,
Qaltań aqshaǵa tolsın,
Bir tolmasın, jılda tolsın,
Ómir jasiń uzaq bolsın,
Qız kózindey tereń bol,
Sınay qalsa, qulaq sal,

Maqtay qalsa, gereń bol, - dep tilekler menen qosa násiyat sózlerin de
qosa aytadı. Sebebi bala ele keleshegi aldında, ómirdiń qırlı soqpaqlarınan endi
ótedi. «Qız kózindeyb tereń bol» - teńewi mazmunlı, aqıllı, itibarlı bol degen
túsinklerdi ańlatadı. Seni birew sınasa, itibar ber, maqtasa esitpegendey bol,
ogán quwanıp, más bolma degendey násiyatlar balaga berilgen. Endi jolǵa

shıǵıp, yaki saparga ketip baratırǵan adamǵa úy ishidegi jası ullılardan, atasınan pátıya alıp ketedi. Mısalı:

Ketseń joliń bolsın,
Qıdır ata joldasın bolsın,
Suwǵa batpa, otqa kúyme.
Jawdan jeńilmegeyseń,
Aldırmagaysań, algaysań,
Aman barıp, saw kelegeyseń

Áwmiyin!- dep uzaq jolǵa atlanıp baratırǵan adamǵa tilek tilep, pátıyalar etken. Bul tilek-pátıyalar insandı qanday da bir isenim, kúsh-quwat, jiger payda etedi. Uzın jolın, uzaq saparın qısqartqanday, mazmunlı etip, mádat beredi. Xalıq sonıń ushın da jaqsı iygilikli niyetlerdi adamǵa ruwxıy kúsh-quwat beriwshi usınday tilekler tilep, pátıyalar beriwdi salt-dástúrge aylandırgan.

Házirgi künde de xalıq turmısındaǵı payda bolıp atırǵan salt-dástúr jırlarınıń mazmunında dáwirimizdiń global mashqalasına aylanǵan Araldıń suwsızlanıwına baylanıslı teńizdiń qayta tolıwın tilep, tilek hám pátıyalardıń ishine qosıp aytadı:

1. Ya, qudaya, qáhárińdi qaytarıp rahım etkeyseń.
Dúniyamızǵa tasqınlıq, malımızǵa óskinlik,
Jerimizge zúráát, xalqımızga qanaan bergeyseń,
Elimizge paraxatshılıq, dástúrxanımızǵa molshılıq,
El ırısqısı Aralımızǵa kóldeneń mol suwshılıq
Bergeyseń Alla, Quwatlawshı ózińseń Alla.
Áwmiyin!.

2. Jaqsılardı bassı etip, jamanlardı jaqsı etip,
Ulımızǵa mansap beriń, qızımızǵa insap beriń,
Dártke dawa beriń, qástege shıpa beriń,
Gayıptı salamat jetkeriń,
Eń keregi bendeńizge baxıt, iyman beriń,
Ya bir Allah, ya bir Qudaya bul duwamdı qabil etiń.

3. Aqdayım bersin, aytqanım kelsin,
Tirige júrim bersin,
Ólige tiye bersin,
Mol nesiybe ırısqıńızdı bersin,
Keń dáwlet, ketpes peyil bersin,
Aralımız suwǵa tolıp, qaytip kelsin,
Aspanımız ashıq, elimiz paraxatshılıq bolsın,
Áwmiyin! – degen tilek hám pátiyalardıń mazmununda biziń dáwirimizdiń pikir hám kóz qarasları sáwlelendirilgen. Aral teńizi mashqalalarınıń joq bolıwin, teńiziziniń qaytadan tolıwin ańsagan xalıq tilek hám pátiyalarında jır etip aytıp, alladan mádat soraydı. Salt-dástúr jırlarındagi el mápi, el ǵamı ushın, keleshek áwladlardıń baxıtı-saadatı ushın jaqsı tilekler tilew júdá unamlı qubılış. Jırğa salınıp, poetikalıq ırqaqlarda tásirli etip aytıw arqalı tı́lawshısın ózine tartıp, tilekleslik, únleslik shaqırıq taslaydı. Hámme el-xalıqtıń tilegi tı́nishlıq, paraxatshılıq, teńlik, amanlıq bolıp esaplanadı.

Aytımlar adamlardıń ishki ruwxıy tilekleriniń, tábiyattıń sırlı, sıyqırı kúshlerin ámelge asırıw múmkinshiligine isenimi tiykarında qáliplesken. Aytım janrı áyyemgi adamlar jámiyetiniń ózin qorshağan tábiyat qubılışlarına kóz qarasları tiykarında ol basqa xalıq qosıqlarına kiriwshi janrlardan ózgeshelenip turadı. Bazı bir folklorist alımlar aytımlar insan ómirinde estetikalıq emes, kóbirek ámeliy xızmet atqaradı dep esaplaydı. Biraq, bul pikirdi tolıq quwatlawǵa bolmaydı. Sebebi, aytımlar aldı menen ádebiy obrazlı túrge engen hám óz aldına janrlıq belgilerge iye poetikalıq forma bolıp tabıladi. Waqıttıń ótiwi menen, ásirese, sońgı dáwirlerde aytımlardıń bádik, gúlapsan sıyaqlı túrlerindegi sózdiń qúdireti, sıyqırı arqalı shıpa tabıw sıyaqlı magiyalıq formaları dástúrden shıgıp qalıp, onıń insan ómirinde hámme dáwirlerinde zárür bolğan baxıt, den sawlıq, dáwlet, tilek sıyaqlı tileklerdi óz ishine qamtıǵan poetikalıq formalarǵa iye bolğan jańa túrleri payda bolğan. Mısalı:

Aydar, aydar,
Qırmanım tassın,

Áwmetim assin,

Qollaygór bizdi¹ - dep diyxanlar gúzde dánlerin jiynaǵanda samal qudayına sıyınıp, aytım qosıqların aytıp tilek tilegen. Taǵı da xalıq ishinde «Jawma kúnim, jawma» dep atalǵan aytım bar:

Men apamníń tuńǵıshıman,

Qazan qırğısh qırğıshıman,

Jawma kúnim, jawma!

Bul aytımdı kóbinese balalar atqaradı. Xalıq ishinde kim tuńǵısh petzent bolsa, kún qattı jawıp turǵanda «Jawma kúnim, jawma» dep usılay tilek tilese, tilegi qabil boladı degen isenim, ırım bar. Sol tiykarda bunıńday aytımlar xalıq ishinde payda bolıp, házirgi dáwirde de aytıladı. Turmıs salt jırları ishinde tiykarınan aytım janrıniń tilek-pátiya, yaramazan sıyaqlı túrleri xalıq arasında jasap keledi

Yaramazan. «Yaramazan» dep atalatuǵın bul qosıqlardıń ataması «Ya, ramazan» - degen ramazan ayınıń basında diniy túsiniklerge baylanıslı xalıq jaqsı niyetler menen kóp jaqsı tilekler tileydi, sol tileklerdi aytıwda «Ya» kirisiw formasındagı «ramazan» sózine qosımsha máni beriwshi ses, yaǵníy stillik kóz qarastan etiketlik tańlaq sóz, «Yaramazan» sózin payda etken bolıwı itimal. Biziń xalqımızdıń diniy túsinigi boyınsha ramazan ayı – muqaddes ay. Bul aydıń bir túninde qádir túni boladı. Eger, kimde-kim qádir túnin kórse, ómiriniń aqırına shekem baxıtlı boladı hám qudanıń alındıa ózińdi uslay bilseń (ishkilik, jegilik, jaman sóylemew hám t.b.) sawap qılǵan bolsań dep otız kún oraza tutadı. Jaqsı niyetler menen úyme-úy kirip «yaramazan» aytadı.²³

Yaramazanniń basqa dástúrlerge baylanıslı atqarılıtuǵın janrlardan ayırmashııgı mınada: diniy isenimlerge baylanıslı ramazan ayınıń baslangan hám tamam bolǵan kúnlerinde xalıq iyis shıgaradı (mayǵa bawırsaq, shelpek, bórek hám basqalardı pisiredi). Házirgi dáwirde de awıl hám qalalarda balalar jıynalıp úyme-úy kirip júrip:

---

²³ Бајатдинова С. Қарақалпак халық қосықлары «Қарақалпакстан» баспасы, Нөкис, 2019 ж

Qazanın qaqaqlı bolsın,
Siyırını baspaqlı bolsın
Paraqat balańız úylenip,
Úyińizde gúmberlegen toy bolsın, - dep dawısların qosıp, xor menen baqırısıp aytıp turadı. Úy iyesi balalarga bawırsaq yaki pul, tiyinler berip jiberedi. Burıngı dáwirlerde yaramazandı erjenken jigitler de ana awıl menen mına awılǵa barıp aytıp júrgen.

Házirgi dáwirde yaramazan jırın tek óspirim balalar aytadı. Sonıń menen birge, onıń mazmunında diniy isenimlerge baylanıslı aytımlardan kóre jámiyettiń rawajlanıwı menen xalıqtıń sanasındağı ruwxıy hám turmişlıq qádiriyatlardıń rawajlanıwı tásirinde adamzat ushın oğada áhmiyetli bolǵan xalıqlıq, etnikalıq, mádeniy xaraktedegi tilekler jatadı.

Awqam jıllarında bul dásúrdı dinge baylanıslı isenim – aytımlar dep toqtatıp qoyıldı. 90-jıllardan baslap, yaǵníy elimiz górezsizlikke eriskennen keyin aytımlardıń bul túri taǵı da xalıq turmısında keńnen en jaydı. Yaramazan qosıqları xalqımızdıń awızeki dóretpeleri qatarında házirgi kúnde janlı ómir súrmekte.

Mısalı:

1. Yaramazan ayta keldim esigińe,
Qoshqarday ul bersin besigińe,
Qıdır atanıń ózi kelsin esigine
Yaramazan
2. Mına awılda bir ağash bar bası kúygen,
Usı úyde bir jeńgem bar quday súygen,
Yaramazan aytıp kelgen biz balalarga,
Elpildep, aq kókirek jáne iygen.
3. Aq qapı ashıldı,
Kók qapı jabıldı.
Úyińizdegi balańızǵa,
Sup-sulıw qız tabıldı

Yaramazan.

4. Balańníń atın Baxıt qoy,
Qulaǵınan tartıp qoy.

Aytqanińdı qılmasa,
Yaramazanǵa qósıp qoy
Yaramazan

5. Astımdağı tay edi,

Jatayın dep turıptı.

Jańa tuwǵan ay edi,

Batayın dep turıptı

Qasımdağı dosım da,

Qaytayın dep turıptı,

Áriy-shariy Muhammedtiń úmmetine

Yaramazan¹ hám t.b kóplegen aytımlardı ushıratıwǵa boladı.

Yaramazan jırı diniy dástúrlerge baylanıslı aytılǵanı menen, onıń ideyasında tilekleslik, jaqsı niyetler qosa aytılıp qudadán usı tilektiń qabil bolıwların tileydi. Qaraqalpaq xalıq turmıs salt-jırları ishinde óz ornına iye yaramazan janrı islam dininiń qabil etiliwi menen birge xalıq ishine islam dininń shártleriniń biri sıpatında, isenimlerge baylanıslı dástúrlerde qollanılǵanı ushın ol etnografiya iliminiń, sonday-aq ózine tán ırqaqqıa iye bolǵanlıǵı ushın, dramatik elementlerdiń bolǵanlıǵı ushın kórkem ónerge, kórkem dóretpe sıpatındagi janrlıq belgilerine iye.

«Folkłortanıw ilimindegı «Yaramazan» qosıqların óz aldına janr sıpatında belgilewge boladı» dep atap kórsetedi.²⁴

Yaramazan jırları xalıq ishinde janlı ómir súrip, xalıqtıń ruwxıyatında tereń iz qaldırıp jasap kiyatırǵan janr.

²⁴ 1Bawatdinova S. Qaraqalpaq xalıq qosıqları. Nókis. «Qaraqalpaqstan». 2019 (xrestomatiya).

Besik jırı

Besik jırların óz aldına janr sıpatında jasap kiyatırgán házirgi dáwir turmís salt-dástút jırları ishindegi belgili bir dárejede ornı bar qosıqlar.

Besik jırlarınıń belgili bir pútkil xalıqlıq sıpat alǵan nama ırǵaǵınıń ózi onıń janrlıq ózgesheligenen derek beredi. Besik jırlarındagi muzikalıq elementler qosıq teksti sózlerine qaraǵanda, salıstırǵanda kem rol oynamaydı. Olar xalıqlıq qosıqlarda emocionallıq tasirdi kúshewtiwdiń birden-bir quralı bolıp xızmet etedi.

Eger besik jırlarınıń tekstine oy-pikirdi, tilek-ármanlardı bildiriw júklengen bolsa, al muzıka arqalı namanıń ırǵağı onıń janlı háreketi bolıp esaplanadı. Besik jırlarında muzıka, tekst penen tıǵız baylanısta bolıp janrıda bir-biri menen úylesip pútin bir birlikti qurayıdı. Solay etip, besik jırlarında muzıka (nama ırǵağı) onıń janrlıq specifikaciyasın belgilewshi tiykargı sıpat bola aladı. Jáne bir ayriqsha atap ótetugın nárse, xalıq salt-dástúr jırlarında muzıka hám tekst birligi tek ǵana ayırım alıngan dóretpelerde emes, sonday-aq, emocionallıq mazmun jaǵınan belgili bir tiptegi salt-dástúr jırları toparı yamasa cikllerge tán boladı. Bul xarakterli belgi olardı janrga bóliwde eń zárür belgilerdiń biri esaplanadı.

Besik jırlarınıń izin xalıq házirgi kúnde de ózi menen birge alıp kiyatır. Besik jırlarınıń atqaratuğın xızmeti. Ideyalıq mazmunı, pútkil álem xalıqlarında birdey maqsetlerge bağdarlangan bolıp keledi. Onı derlik úyinde bóbegi bar barlıq adamlar atqara beredi. Tek ǵana analar emes, kempir apası, qız apası, atası yaǵníy bóbekten esli balalar da háyyiwley beriwi múmkin. Jalpı kóp balalı shańaraqta eresek balalardıń kishkene úkelerine qarawı, baǵıp-qagıwı kóphilik xalıqtıń turmısındagi dástúrli qubılıs.

Besik jırlarına qaraqalpaq xalıq dóretiwshiliginiń bir janrı sıpatında birinshi ret diqqat awdargan N.A.Baskakov boldı.²⁵ Bunnan soń qarqalpaq

---

²⁵Баскаков. Н.А. Каракалпакский язык. Том – 1.–М 1951.

folklorın klassifikasiyalagan N.Dáwqaraev boldı.²⁶ Ol qaraqalpaq xalıq dóretiwshiligin eki túrge ajıratıp: epikalıq hám lirikalıq dep qaraydı. Lirikaǵa ádette, qosıqlardı, salt-dástúr jırların kirgizgen.

Qosıqlardı janrlarga bólgende balalar qosıqları menen besik jırların salt-dástúr jırlarınıń ishinde qaraydı. Biraq, besik jırı menen balalar qosıqlarınıń da ózine tán nama ırgaǵı, aytılıwı, atqarılıw ózgeshelikleri bar dep atap kórsetedi. N.Dáwqaraevtiń miynetindegi bul kózqaraslar sol dáwirdegi ilimniń folklorlıq dóretpelerdi sol awızeki ádebiyatı dóretiwshi xalıqtıń dóretpesi, folklor sol xalıqtıń etnografiyasın sáwlelendiriyshi onıń menen tıǵız baylanıstaǵı ilim, sol ushın da turmıs-salt jırlarındaǵı xalıqtıń ómir aynası, tirishiligi, turmısı, úrp-ádetleri, etnografizmde, folklorizmde birdeylikke iye degen boljawları tiykarında dóretilgen. Salt-dástúr jirlarına kiriwshi janrlardıń tábiyatın atap kórsetedi. Folklor hám etnografiyanıń óz ara tıǵız baylanıslarınan kelip shıqqan dástúrge baylanıshı «dástúr» termini shártli túrde qollanılılganlığın aytıp ótedi. Basqa da xalıqlar ádebiyatında, máselen, AS.Martınova²⁷, F.Saparov²⁸, R.Yagafarov²⁹, K.Matijanovlar³⁰ da usınday pikirler dógeregende besik jırların sóz etip, onıń salt-dástúr jırlarınıń bir janrı ekenligin dálilleydi.

Besik jırlarınıń, yaǵníy háyyıw qosıqlarınıń insan ómirindegi ornın áyyem dáwirlerinen-aq bilip, xalıq ólmes miyras etip usı dáwirlerge shekem jetkergen. Háyyıwler náresteni tek ǵana tınshtıw yamasa uyqlatiw ushın aytılıp qoymastan, al onı sanalı insan urpaǵı etip tárbiyalawshı, balanıń organizmine hám ruwxıyatı menen rawajlanıwına júdá jaqsı tásır kórsetiwshi jirlar mısalı:

1. Aynananayın qulinım-ay,
- Qızlar qoyǵan tulımım-ay,
- Sayraǵan baǵda búlbúlim-ay,
- Aq tamagaǵıń búlkildep-ay.

²⁶ Дәўқараев Н. Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарихының очерклери. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1961.

²⁷ Мартонова А.Н. Опыт классификаций русских колыбельных песенъ//Советская этнография.1974. Н4.

²⁸ Сафаров О Болаларни эркаловчи ўзбек халқ қўшиқлари – Тошкент: “Фан” 1983.

²⁹ Ягафаров.Р. Поэтические искусство татарского народа – Алма –ата.1983.

³⁰ Матыжанов Л. Бесик жырдары //Фолклор шындығы.Алма-ата:1992.

2. Háyiw álle bópesi,
Uyıqlap jatır ákesi,
Uyıqlagay álle bópesi,
Háyyiwleydi sheshesi,

3.Qaraǵım meniń jasında,
Maqpal taqıya basında,
Áshekóyli aq otaw,
Agasınıń qasında.

4. Háyyiw, háyyiw, háyyiwim-ay,
Alla berdi alsın dep.

Alganda qolları talsın dep,
Súygende miyri qansın dep,
Júrgende jollar ónsin dep,
Hayda shıraqım, haydası,
Qashan tiyer paydası,
Qıs tiymese jaz tiyer,
Shıraqımnıń paydası, - dep analar besik jırların aytqan. Besik jırı tiykarınan besiktegi balığa arnalğan, onı besik terbetip otırğan ana óziniń bolmışında bar túsinikleri tiykarında, jasında shańaraqta esitken besik jırları óz anasınıń tásirinde tábiygıy türde besiki terbetip otırıp, improvizaciya usılında, eski motivten paydalayıp atqarıp, ayta beredi. Joraqıdağı mísallarımızda keltirilgen besik jırındagi «qızlar qoyğan tulımshaq», «maqpal taqıya» basında degen qatarlarda ana ármanı, qızlardıń tulımshağına teńgeriwindegi tiykarğı ideya «tulımshaq» - shashınıń qulaq shekesin órip, aldına taslap qoyıw dástúri, onıń turmısqa shıqpağan kız ekenligin bildirip turğan salt-dástúrge baylanıslı belgisi bolğan. Usı túsinikti kızlar qádirleytuğın tulımshağınday qádirli, unamlı, súykli jigit bolıwın tilep atır. Maqpal taqıya kiyiw, hasıl tawardan tigelgen er jigitlerdiń bas kiyimleriniń birin kiyip júrgen jigit etip kóz aldına sáwlelendirilgen. Besik jırları ul balığa hám kız balığa

baylanıslı genderlik táliymatqa baylanıslı aytıladı. Máselen, qız balalardı háyyiwlegende:

1. Qızım meniń qızǵa usar

Baydín malın ızǵıtar,

Qızıma kelgen qırq kisi,

Qırq kisiniń ishinen,

Ayttırıp alar bir kisi.

Sulıw úydiń súyegi,

Sulıw jigit kúyewi.

2. Qaraǵım meniń bir mırǵa

Qulaǵında jup sırga,

Qaliń malın sorasań ,

Qırq bes tuwar bir jorga,

3. Meniń qızım on beste,

Etek-jeńi shım keste,

Qaraǵımdı kórgenler,

Ekew-ara keńeste – dep qız balalarǵa qaray besik jırların aytqan.

Mısallarda keltirip ótilgen «Qaliń mal» dástúri el ishinde qızdı kámalǵa keltirip, ózge shańaraqqa otaw terbetetuǵın dárejege keltirip uzatatuǵın bolǵanlıqtan, qız balalardı 9 – 10 jaslarından baslap-aq, úy-úskene buyımların qalay tayarlawdı úyretiw, qara úydiń basqurların, kórpe-tóseklerin tayarlawdı úyretip, sol tayarlaǵan bariq nárselerin taza qurıp atırǵan shańaraǵına sep bolsın dep ózine berip jibergen. Usınday tárbiya hám miynetleri ushın jigit tárep «qaliń mal» tóleytuǵın bolǵan bolǵan bolsa kerek. Usı dástúrlerge baylanıslı ele besiktegi qızdıń keleshegin oylap, ármanlap anası besik jırına usı oyların qosıp aytqan. «Etek-jeńi shım keste» - kestelengen kóylek, kók kóylek kestelep kiyiw ótken dáwir qızlarınıń kiyiniw mádeniyati bolǵan. Bunda ananıń dıqqatınan shette qalmay, qızın qıyalında er jettirip, kestelengen kóyleklerdi kiyip, el názerine túskén bir baxıtlı qız bolıwin ármanlaǵan. El ishinde jasap turǵan jerleriniń atamaların qosıp aytatuǵın besik jırları da ushırasadı:

Meniń balam tayınshaq,
 Jal quyriǵı bir qushaq,
 Terbenbestiń boyında,
 Shawıp júrgen qulinshaq
 yamasa házirgi dáwirdegi besik jırlarında:
 Háyyiw, háyyiw, haydası-ay,
 Qashan tiyer paydası-ay,
 Oqıp adam bolǵan soń,
 Sonda tiyer paydası.

Xalıq ishindegi qız hám ul balalarǵa arnap aytılǵan háyyiwlerden mísallar keltirdik. Olardaǵı teńewler de ózgesheiliklerge iye. Máselen, qız balalarǵa arnap ayım, kúnim, juldızım, qundızım teńewleri kóbirek qollanılsa, ul balalarǵa qozıshaq, qulinshaq, tayınshaq, tulpar, asqar tawım sıyaqlı teńewler qollanıladı. Besikltegi bala kútimine baylanıslı bunday teńewler xalıqtıń jasaw jaǵdayına, turmıs sháriyatına baylanıslı kelip shıqqan. Besik jirlarınıń tili ápiwayı óziniń nama ırğaǵına say formada boladı. Bul ayırmashılıq belgi óz gezeginde dóretpeniń kompoziciyasınıń da oǵan qolaylı ıqsham formada dúziliwin talap etip kelip, dóretpeniń turaqlı dástúriy formasın qáliplestirgen. Bul dástúriy forma uzaq dáwirler dawamında dástúrlerdiń ózgeriwine qaramastan besik jirlarınıń jazba hám awızsha túrlerinde de saqlanıp qalǵan. Tek ǵana jámiyetlik turmıstiń ózgeriwine baylanıslı ayırm detallar kirip, ózgeriske ushıraǵan. Besik jirlarınıń baslı bólegi tiykarınan 4-qatarlı kupletlerden turadı. Mísalı:

1. Aynanayıń qozısham-ay,
 Nurlı júzli qundızsham-ay,
 Qarańǵı túnde jarqırap-ay,
 Jaqtı berer juldızım-ay.
2. Háyyiw, háyyiw qaraǵım-ay,
 Ayday bolǵan shıraqım-ay,
 Jurt súymese súymesin-ay,
 Ózimniń súygen aydayım-ay.

3. Meniń qaraǵım barında,
Qızıl alma qolında,
Qızlar onıń janında,
Háyyiw, háyyiw, háyyiwim-ay.

Mısalda qaraqalpaq xalqınıń ótken dáwirler hám házirgi dáwir ushın da tipik bolǵan besik jırı berilgen. Dóretpeniń birinshi qatarı kiris formasında berilip, ekinshi qatarı járdemshi komponent sıpatında ulıwma keltirilgen kuplette uyqasti támiyinlewshi bolıp xızmet etip tur. Tiykargı motivti úshinshi tórtinshi qatarlar atqaradı. Sońǵı eki qatar dóretpeniń tiykargı ideyası - bul besik jırın atqarıwshınıń besiktegi yamasa átkónshektegi balaga eń jaqsı tileklerdi tilewi menen baylanıslı, yaǵníy syujetlik ózgeshelikleri besiktegi balanıń kútimine baylanıslı sáwleledeni. Besik terbetip otırǵan ana áste ińıldap, ishki sezimlerin qosıqqa aylandırıp jirlaǵan, náresteniń kelesheginen jaqsı úmitler etip, oǵan degen analıq mehri tábiyǵıy túrde júzege shıǵıp, eń jaqsı kórgen nárselerine teńeydi, xalıqlıq motivten, tayar qatarlardı ózlestirip yaki ózi tárepinen taǵı da uyqasqa túsken qatarlar, sulıw hám mazmunlı sózler qosılıp bara beredi, bul besik jırlarınıń tiykargı syujeti bolıp esaplanadı. Ana bolǵan hayal balasın qorshaǵan ortalıqtaǵı ayǵa, kúnge, juldızǵa, gúlge, búlbúlge, qulinshaqqa, usatıp erkeletedi. Olardı dizbeklep uyqasqa túsiredi. Tayar burıngı qáliplesken besik jırınıń ırǵaǵına salıp nama menen qosıp atqaradı.

Salt-dástúr jırların izertlegen alım S.Kazaxbaev besik jırınıń tárbiyalıq áhmiyetin tómendegishe kórsetedi:

«Besik jırları balanıń tınısh, tınıǵıp uyiqlawı ushın arnawlı aytılıp, onda bala organizmine tásir etiwshi besik terbelisi, balanıń ruwxıyatına tásir etiwshi jırdıń áhmiyetin Ibn Sina da kórsetip ótkenligin atap kórsetedı³¹.

Qaraqalpaq xalqınıń kórkem awızeki dóretpeleri málım bir dáwir waqıyasın, xalıq turmısı hám mádeniyatın súwretleytuǵın bay miyras. Hárbir kórkem dóretpeniń mazmunı belgili bir waqıya yaki hádiyse qubılıslardı óz ishine jámlep,

³¹ Казахбаев С. Салт -дәстүр жырлары. – Нөкис, 2003

belgili bir forma salasında júzege kelip qosıqlar, ertekler, dástanlar, ápsanalar, jumbaqlar, naqıl-maqallar sıyaqlı janrlarğa bólüp ketedi.

Xalıqtı ruwxıy jaqtan aziqlandırıwshı, turmıs qálpi menen tıǵız baylanıslı xalıq awızeki dóretpeleriniń biri – háyyiwler. Dóretiliwine, atqarılıwına, ortalığına, ózine tán janlı hawaz ırǵağına iye bolǵan háyyiwler yamasa besik jırları barlıq xalıqlarda da birdey funkciyanı atqaradı. Ózbek, qazaq, tájik, ázerbayjan, túrkmen hám t.b. xalıqlardıń besik jirlarınıń tematikasına názer salıp qarasań «Analar sırin shertken besik jirları», «Mehirdiń partlaniwı arqalı júzege kelgen háyyiwler», «Besik jırı hám ana obrazı», «Ana muhabbatı jırı», «Háyyiwdiń bala organizmine tásırı» atamasındagi tematikalardı kóriwge boladı. Sebebi óz balasın háyyiwlep, mápelep atırǵan ana seziminde ótken ómirleri de sáwlelenip, onı ińıldap besik jırına qosıp debdiwin shıǵargan.

Besik jirlarınıń belgili bir pútkıl xalıqlıq sıpat algan nama ırǵağınıń ózi onıń janrlıq ózgesheligenin derek beredi. Besik jirları tek ǵana qaraqalpaq xalıq awızeki ádebiyatında emes, al ulıwma jáhán folklorında ózine tán janrlıq ózgesheligine, ideyalıq mazmununa iye dóretpeler sıpatında belgili. Besik jirlarınıń tili eń aldı menen nama ırǵağına say hám sezimge qonımlı formada dúzilgen:

Háyyiw, Háyyiw, Háyyiwim-ay

Qashan tiyer paydası-ay,

Toyǵa barıp toylasın-ay,

Qızlar menen oynasın-ay.

Háyyiw, Háyyiw, Háyyiwim-ay,

Háwliredi júregim-ay,

Háyyiw aytıp basılayın,

Seniń ushın jasırayın,

Kimge aytıp shaǵınayın.

Aynanayıń qozısham-ay,

Nurlı júzli qundızsham-ay,

Qarańǵı túnde jarqırap-ay,
Jaqtı berer juldızsham-ay.

Folklorlıq dóretpelerdiń ayırım janrları sıyaqlı besik jırları sinkritizmge – sóz, saz, háreketke qurılıp, úsh birlikti óz boyına jámlegen. Balanıń uyıqlawı ushın anasınıń háyyiw aytıwı – sóz, onıń tábiyyiy nama ırğaǵı saz, besiki terbetiwi – háreket júzege kelgen.

Besik jırları tiykarınan bala kútilimine, balanı jubatıwǵa, uyıqlatiwǵa baylanıslı jırlanatuǵın qosıqlar. Besik jırlarınıń mazmunına tereńirek dıqqat etip qarasaq, onda analar sırin shertken jırlardıń da bar ekenligin kóriwimizge boladı. Joqarıda keltirilgen birinshi mísalda óz ómirine, táǵdirine ırza baxıtlı ana obrazı sáwlelengen. Ana ishki sezimlerin, quwanıshın, perzentin ádiwlep-álpeshlewi arqalı qosıq mazmunında óz obrazın da kórsetip tur. Háyyiw teksti dástúrli háyyiw qosıqlarınıń teksti. Ekinshi mísalımızdaǵı háyyiwde ana kewli tınıshsız, júregi hawlıredi, dárti bar, táǵdirine tán bergen, perzenti ushın janı pidá ana obrazı bar. Balasın háyyiwley otırıp, oğan ishki sırin aytıp atırǵanday. Ele gódek balası túsinbeydi, ana ushın nárestesi áziz. Onı mápeleydi, insan bolmısınıń tábiygıy joli menen onı kelesheǵim dep biledi. Oğan hesh qanday jamanlıq bolmawın tileydi. Óz basınıń dartin, ishki debdiwin tek júzege shıgarıp, háwirin basıp aladı. Xalıq ishinde «Dártıńdi suwǵa ayt, alıp ketedi, dártıńdi adamǵa aytpa, jayıp ketedi» degen hikmetli sózdiń maǵanasınday ishinde dárt jatırǵan ana hásiretin besik jırı arqalı júzege shıgarıp atır. Úshinshi mísaldaǵı háyyiw jırında dúnyanıń gózzallığın perzent quwanıshı menen kóre algan ana obrazın kóriwimizge boladı. Ana kishkene náresteni kórkem, sulıw qubılıslargá, zatlargá, quslargá, haywanatlardıń súykımlı balasına, aspan deneleri ayǵa, kúnge, juldızlarga teńewleri arqalı mehir-muhabbatın jır etip tógedi. Besik jırların hárbir ana aytadı. Hárbir shańaraqta bala kútimine baylanıslı aytılǵan besik jırları ómirsheń ele aktiv türde xalıq ishinde jasap atırǵan folklorlıq shıgarmalardıń bir janrı esaplanadı. Keyingi dáwirlerde jazba ádebiyattıń rawajlaniwı menen baylanıslı besik jırlarınıń teksti baspadan shıgarılıwı menen baylanıslı besik jırlarınıń teksti baspadan shıgarılıwı menen xalıq ishine tarqalmaqta. Shayırlar tárepinen de dóretilmekte. Shayıra N.Tóreshova

1970-jilları «Háyyiw» qosığın jazdı. Qosıqqa kompozitor M.Jiyemuratov nama jazdı. Atqarıwshısı xalıq artisti T.Doshumova boldı. Professional úshlik dóretken bul «Háyyiw: qosığın da xalıq dárhál óz dóretpesindey qabıllap aldı, hátteki házirgi kúnde N.Tóreshova «Háyyiw»i me, xalıqtikime onı ajırata almaydı. Sebebi shayıra dóretken «Háyyiw» de xalıqlıq motiv tiykarında dóretilgen:

Háyyiw, háyyiw, háyyiwim- ay,
Aq besigiń jay balam-ay,
Háyyiw aytar jan anań-ay.
Uyiqlay góy janım ay balam-ay
Háyyiw, háyyiw, háyyiwim-ay,
Qatarińnan kem bolmay-ay,
Bolagór janım jaqsı adam adam-ay,
Uyiqlay góy janım jan balam –ay.

Mehirge tolı ana jırı xalıqlıq tayın motivten paydalanılgan. Jazba ádebiyatta, jeke avtorlıq poziciyasın berip besik jırın payda etken. Folklor hám jazba ádebiyattağı bul qubılış júdá unamlı. Besik jırı menen ana obrazı, ana muhabbatı, ana sırı birge qarısıp ketken misallardı da ushıratıwǵa boladı. Mısalǵa tájik xalıq háyyiwlerinde mınanday besik jırı saqlanǵan. «Alloloy otashdi»³²

1. Alloloy otashdi
2. Az on rwzxo xabar doshti,
3. Ki yak kurse talab kórdim,
4. Tu otishkavo, bardoshti,
5. Man raftam ba non zozi
6. Xobam burd dor on bozi
7. Turk omad, burd ba turkiston
8. Ba chy nozho arwsam kard ba Hindustan
9. Mahpora ba gahvara
10. Oypora megunbonad

Qaraqalpaqshaǵa sózbe-sóz awdarması: «Júrekten shıqqan ottay háyyiw»

³²

1. Júregim ottay janadı.
2. Ótken kúnlerden xabarıń barmedi
3. Men sizden qant sorandım
4. Sen áteshkur menen urdiń.
5. Men jılap dalaǵa kettim.
6. Jol boyında uyıqlap qaldım.
7. Türk ámeki meni kórdi.
8. Türkistanǵa alıp ketti.
9. Meni kámalǵa keltirdi.
10. Turmıs qurdım Hindistandaman.
11. Máhparam besikte, Oyporam terbetedi.

Bul háyyiw qosığınıń mazmunı qızıqlı bir syujetke qurılıǵan. Tiykargı ideyası jetim qızdıń táǵdırı. Qara sóz benen bayanlanganda mazmunı minanday: «Bir kishkene jetim qız ákesi jumısqa ketip kúni boyı ógey anası menen úyde qaladı. Ógey anası oǵırı tas bawır bolıp, qızdı qorqıtadı, heshnárse bermey ash qoyadı. Kishkene jetim qız bir kúni ógey anası qant penen shay iship otırğanın kórip, qolların sozıp jalınıp qant sorayıdı. Ógey anası oǵan qant bermeydi, sozılǵan qolların áteshkur menen urıp sırtqa quwıp jiberedi. Kishkene jetim qız jılap-jılap, jol boyında uyıqlap qaladı. Qızdı kárwan tartıp kiyatırğan türk kisi tawıp aladı. Kárwanbaşı bay, dáwletli adam bolıp, biraq biyperzent boladı. «Usı náresteni qudaytalam maǵan bergen shıǵar» - dep, ózine perzent etip saqlaydı. Erjetkennen soń qızdı óz súygenine Hindistanlı jigitke uzatadı. Jetim qız endi ózi de eki qızdıń anası boladı, perzentlerine háyyiw aytıp otırıp, ishki debdiwlerin qosıqqa salıp aytıp atır. Ógey ana jábirinen mehirge zar bolǵan nárestelik dáwirin bayanlaydı. Kishkene jetim qızdı quwıp jibergen ógey ana ákesi jumıstan kelgende qızın tawıp bere almayıdı. Kishkene qızǵa zulımlıq qılǵan ógey ananıń bul qılmısın áke keshirmeydi. Úyinen hayaldı quwıp jiberedi. Mehriban ákesi qızın izlep ketedı. Kóp waqıtlar izleydi, aradan jıllar ótip ketedı. Ákesi dúnya gezip, dárvish bolıp izlep júredi. Kúnlerdiń birinde bir úydiń aldına kelip suw soramaqshı boladı. Úy ishinde besik terbetip, háyyiw aytıp otırğan jas ananı kóredi. Onıń aytqan háyyiwin

tınlap turadı. Ol ótmishin háyyiwlep aytıp otırğan bayağı jetim qız edi. Dárwîsh bul qız óziniń qızı ekenligin biledi. Ata hám perzent besik jırı sebep bolıp tabısadı. Analar sırin shertken besik jırlarınıń mazmunı kishkene bir tariyx bolıp, adam ómiri menen qarısıp ketken. Besik terbelisi, onı terbetip otırğan ananıń da jan dûnyasın terbetedi. Ana ishki dûnyasınıń mazmunın besik jırlarına sala otırıp, kewil kúyin, muńın, súyispenshiligin jırlaydı. Besik jırı folkorlıq shıgarmalardıń ishindegi eń ómirsheń turmis penen qarısıp ketken janr. Besik jırın hárbir ana óz perzentine arnap aytadı. Bul dástúrli jol xalıq besik jirları motivinen paydalangan halda hám balalıqta yağniy bóbek waqtında anasınıń tárbiyası ana súti mehri menen sińgen yadında qáliplesip mórlengen, shınjırma-shınjır tutasqan birliktiń arqasında payda bolğan.

Besik jirları bala ruwxiyatına kúshli tásir etiwi arqalı balanı besikten baslap tárbiyalawı kerek ekenligin ugındırıdı. Besik jirların besiktegi bala kútimumine baylanıslı jirlanadı dep aytsaq ta ana hám balanı ajiratiwǵa bolmaytuğın túsinik bolıp esaplanadı. Ana obrazınıń besik jırında sáwleleniwi de mine usınnan kelip shıqsa kerek. Besik jirlarınıń dóretiliwinde ana obrazı hám basqa da hár túrli qatnaslardagi syujetler tiykargı orındı iyelemese de balanıń haqıyqıy adam bolıp qáliplesiwinde, ósip-óniwinde, tárbiyasında, shańaraqtıń bekkemleniwinde birinshi orında turadı.

Ananıń mehir-muhabbatı, ananın ishki gózzallığı, sabır taqatı, tárbiyası arqalı pútkıl jámiyyette, awızbırshılık, rawajlanıwshılıq júzege keledi. Besikten baslangan ana tárbiyası arqalı shańaraq, el-xalıq, hátteki pútkıl dûnya xalqı tárbiyalanadı. Xalıq awızeki kórkem dóretpelerinde, sonıń ishinde besik jirlarında da sezimtuyğı, pák júrek sezimleri arqalı dûnyanı tanıw, biliw mashqalaları jatır.

Besik jırı – ana muhabbatı jırı. Ol ana mehriniń muhabbatınıń janlı kórınisi. Kündelikli turmısımızdan málım hárbir insanniń súyip tınlaytuğın qosığı, eń dáslepki tınlagın jırı. Besik jırın hárbir ana óz perzentine arnap aytadı. Bul jol yağniy dástúrli besik jirları xalıqtıń burınnan dóretip, aytıp kiyatırğan uslı menen motivten paydalangan halda payda boladı, aytıladı. Ana balasına óz anasınan ana súti menen mehri menen sińgen, yadında qáliplesip, mórlengen jırlarǵa

dóretiwshlik qatnaslar jasap jańa besik jırların dóretedi. Analıq baxtına eriskən ana óz balasına degen mehir muhabbatın jır etedi.

Besik jırları bala ruwxıyatına kúshli tásir etiwi arqalı balanıń kámil hám jetik insan bolıp qáliplesiwinde úlken rol oynaydı. Xalıq pedagogikasınıń eń tuńgışh, ápiwayı, milliy qurallarınan esaplanadı. Besik jırlarında dástúrlar mádeniyati, áyyemgi dáwir isenimleri hám dúnnyatanıwdıń filosofiyalıq kórinislerine shekem jámlesken. Xalıq ishinde ana muhabbatı, mehri haqqında kishkene ápsanalıq sóz bar. «Bir awılda jasaytuǵın aylas hám muńlas eki jas kelinshek bolıptı. Ekewi de ay jarıqlaq waqtı-saatı jetkende perzentli bolıptı. Biraq birewi japsaqlı bolıp, nárestesin jetim qaldırıp bul dúnnyadan ótip ketipti. Dúnyadan ótken jas ananıń dostı jıláp-sıqlap, onıń perzentin de óz bawırına basıptı. Eki náresteni de teńdey bağıp, emizip tárbıyalaptı. Balalar er jetip, teńselsken azamat bolıptı. Sırttan qaraǵanda jetim qalǵanda jetim qalǵan náresteniń heshqanday jetimligi bilinbepti. Ol oyshań, dıqqatlı, sorawlı názer menen átirapına qarap júredi eken. Sezgir qáriya qońsı hayal onnan soraptı: - seniń qanday kemshiliǵıń boldı, biyshara mına anań ekewińizdi teń emizip, teńdey kórip bağıp edi? – depti. Sonda jetim qalıp ósken náreste, endi jigit bolǵanıńda:

Durıs aytasız apajan. Bul anamnıń «Aq sút bergeni teń boldı, kót qaǵarı kem boldı» dep juwap bergen eken. Bunda jetim qalǵan jigit ananıń mehir hám ayanish penen emizgenin sezingen, al perzentke degen muhabbat sezimlerin balanı emizip otırıp jambasların áste-áste urıp qağıp, kóterip qaqshıp erkeletiwleri kem ekenligin haqıyqıy ana bola almaytuǵınlıǵın aytqan eken».

«Dúnya xalıqlarında besik jırları hár túrli atama menen ataladı, biraq onıń atqaratuǵın xızmeti birdey, hátteki poetikalıq qurılısı, ózine tán nama ırǵaǵı jaǵınan únlesip keledi. Besik terbelisine ińgaylasqan saz, hawaz, ırǵaq balanı tınıshlandıra otırıp, onıń jan dúnnyası menen sanasına xalıqlıq tárbıyanıń tuńgışh qádemlerin atadı. Besik jırların úyinde bóbegi bar kóphshilik adamlar atqara beredi. Máselen: Kempir anası, atası, ákesi, ájapası, ájaǵası hám taǵı basqalar da aytı beredi. Biraq anası aytqan besik jırına hesh biri teń kelmeydi. Ana tábiyyiý jaratılısında-aq balanı dóretiwshi, dúnnyaǵa keltiriwshi hám onı asırap abaylawshı

qorǵanı. Onıń ornında heshkim balanıń táshwishlerine shıdam bere almaydı. Bala dúnyaǵa keliwden, náresteni sheksiz muhabbatı menen ana bawırına basadı. Ash bolsa emizedi, jıłasa jubatıp besik terbetedi, quwanısh hám súyinishin, ótmishin bárın-bárın jır etip háyyiwleydi. Qaraqalpaq xalqında besik kútımına baylanıslı da hár qıylı analardıń qorgaw hám saqlıq ushın isleytuǵın ırım sózleri bar. Besiki balaga jatıw ushın qolaylastırıp hám jubatıp atırıp:

Moynımdaǵı tumarım,
Tarqamayıdı qumarım,
Allam bergen alsın dep,
Aq besikke salsın dep.

Moynımdaǵı marjanım,
Kelesheǵim parlaǵım,
Aq besikte jataǵoy
Tatlı uyqı tataǵoy – dep háyyiwleydi. Balanı besikke bólep bolıp, eski ırımlarǵa da isenim menen qarap balasın barınsha qorǵashalaydı:

Balam jatsın besikte,
Bálesi qalsın esikte – dep hár túrli bále qáterden asıraw ushın bul qatarlardı da íníldap aytadı.

Besik jırın jırlaw arqalı, besiki terbetken ana balasına degen jıllı sezimlerin taǵı da bilayinsha dawam ettire beriwi mümkin:

Shańaraqtaǵı quraǵım,
Aynalayın shıraǵım,
Aspandaǵı juldızım,
Mańlayımda qundızım.
Balam meniń ay meken,
Sheker menen pal meken,
Qatarınıń aldı bolıp,
Ozıp keler tay meken.
yamasa:

Háyyiw-háyyiw háy qızım-ay,
Aspandağı ay qızım-ay
Jaǵamdağı qundızım-ay
Aq besigiń jay qızım-ay

Balası tıňish shorshımay uyıqlawı ushın, dastığınıń astına nan, duz, pıshaq qoyğan. Besikke sıńgırlawıq oyınshıqlar menen birge tumar ildirip qoyğan. Bul häreketler ananıń perzentiniń qáwip-qátersiz ósiwi ushın qorganıshı bolıp, háyyiw tekstlerinde bılayınsha bayanlanadı:

Balam meniń uyqlasın,
Perishteler qorgasın,
Pıshaq kessin shaytandı,
Nan, duz berip aqlayın-ay

-dep diniy isenimdegi perishtelerdi shaqıradı, pıshaqtı bolsa shaytan kele almaw ushın qoyadı. Nan hám duzdi káramatlı bilip, quda jolina qoyadı. Ana muhabbatı perzenti ushın sheksiz, besik jırları ananıń muhabbatınan usılay dórelip bara beredi.

Sinkretizm – «Sóz», «saz», «häreket»lerdiń birgelikte jámlesip kórkem dórtepeniń atqarılıwına baylanıslı qolanılgan termin bolıp esaplanadı. Besik terbetip háyyiwler aytqan ana muhabbatı usı besik jırlarına tereń sińdirilgen. Ana ishki sezimlerin qosıqqa aylandırip besik jırların payda etken. Besik jırları tábiyatınan biz xalıq turmısınıń túrli kórinislerin, ana muhabbatı, jırı arqalı keleshek áwlad haqqındaǵı xalıqtıń tilek-ármanların tanıymız. Milliy ruwxtı bóbeklik shaxlardan-aq boyına sińdiretuǵın xalıqlıq tárbiyanıń tásiri ayriqsha ekenligin biz besik jırları mísalınan kóremiz. Besik jırın tińlap jatırğan bala tınıgıp, shiyrin uyqıǵa ketedi. Bala toq, tıňish, mehirli ortalıq penen támiyinlengennen soń onıń rawajlaniwı da kútá jaqsı boladı. Besik jırların tińlap ósken balanıń este saqlaw qábiletiniń jaqsı rawajlantuǵınlığı ilimde anıq. Besik jırın tińlap, mehirdi alǵan jas áwlad parasatlı shıdamlı, mehirli insan bolıp qáliplesedi. Balanı tárbiyalawda tiykar bolǵan besik jırların búgingi kúnde de shańaraqta analar jırlaydı. Ana menen bala arasınadaǵı baylanıs besik jırınan baslanadı. Balanıń

aman ósiwinen baslap keleshek ómirine degen tilegi isenimi, niyeti besik jırlarınıń tiykarǵı syujeti bolıp hárbir qosıq kupletleri suliw órilgen órimdey bolıp turadı. Besik jırınıń bul xızmeti insan ómiri dawamshısı bolğan perzent tárbiyasınıń ápiwayı oshaq basınan baslanıp, bul jámiyetlik, xalıqlıq tárbiyalar menen barıp ulasadı. Sonıń ushın da dana xalqımız «Bolar bala besikten», «Besik dúzelmey el dúzelmes» sıyaqlı maqallardı biykargá aytpaǵan. «Ana bir qolı menen besiki terbetse, bir qolı menen dúnyanı terbetedi» degen hikmetli sózlerge júginsek ana mehri, ana muhabbatı jırı insan ushın ómirlik ruwxıy azıq boladı. »

JUWMAQ

Qaraqalpaq folklorında turmís-salt jırları janlı jasap kiyatırgan, xalıq turmısı menen qarısıp ketken ómirsheń janr ekenligin kórip óttik.

Turmís-salt jırları qaraqalpaq folklorınıń ajiralmas hám aktiv janr ekenligi kúndelikli xalıq turmısınan keń orın alıwı menen kórinip tur. Folklor – janlı hám awızsha kórkem tariyx. Qaraqalpaq folklorınıń keń bir tarawı bolǵan turmís salt-dástúr jırları xalıq turmısınıń aynası. Qaraqalpaq folklorında salt-dástúr jırları xalıqtıń toy máresimlerinde, ólini jaygastırıw merekelerinde, diniy dástúrlerge baylanıslı isenim-inanımlarında, shańaraqlıq turmısında ámelge asıratuǵın besik jırlarında óz aldına janr sıpatında turmısımızdaǵı ózgerislerdi, jańalanıwlardı, dáwir haqıyqatlıqların operativ real sáwlelendiriliwi boyınsha, buringı xalıqtıń awızdan-awızga ótkerip kiyatırgan dúrdana gáziynelerinen , motivinen paydalangan halda da óz rawajlanıw dástúrin dawam ettirip kiyatır.

1. Durısında da salt-dástúr jirlarınıń ishinde kólemlı orın iyelegen, barlıq waqıtta turmistan, xalıq ishinen belgili orın iyelegen toy qosıqları dıqqatqa ılayıq. Qaraqalpaq xalqınıń turmís shárayatı mal sharwashılığı hám diyxanshılıq penen shugıllanǵan, qalaları qala dárejesinde emes, kóphshilik xalıq massası awıllarda ómir súrip, tirishilik etip kelgen. Awıl adamları ruw-ruw bolıp shashaw jaylasıp otırıǵan. Bul álbette diyxanshılıq etiwde, sharwashılıq penen shugıllanıwda qolaylı shárayat esaplanadı. Endi xalıq toy-merekeler bergeninde at shaptırıp awıllar arasınan kelip bir-biri menen barış-kelis jasap tamashalı toylar da bere bilgen. Toyda bázim-zıyapatqa uqsagan qız-jigitler otırıspası, juwap aytısları bolǵan. Xalıq seyili at bayraqqa shabıwdı, átkónshekte ushıw, palwanlar gúresi, arqan tartıspaqlar bolǵan. Sonıń menen birge baqsı-jırawlar shaqırılıp xalıq qosıqları, dástanları aytilǵan jırlanǵan. Bularǵa qosımsha, xalıq ishinen shıqqan xosh hawaz qosıqshılar da «polat qanjar qın túbinde jatpaydı» degenindey toydiń tásiri menen qosıqlar aytqan.

Aytıś – aytısıw sózinen alınganlıǵı ushın “sóz arqalı bellesiw” mánisın bildiredi. Sonıń ushın da, kórkem sóz óneriniń ayriqsha bir túri qaraqalpaq folklorında, ádebiyatında erte dáwirlerden baslap bar janr. Aytıslardıń bir neshshe

túrleri bar. 1) Qız-jigitler aytısı 2) Juwap aytısları 3) Sheshenler aytısı 4) Shayırlar aytısı. Shayırlar aytısı bul janrdıń eń jetilisken túri bolıp, sońğı dáwirlerdegi ádebiyatta ayriqsha orındı iyeleydi. Bizge ádebiyat tariyxınan málím Ájiniyaz shayırdıń qazaq aqın qızı Meńesh penen aytısı, taǵıda qazaqtıń belgili aqını Úmbetali Quralaevtiń Tilewbergen Jumamuratov penen aytısı, Dáme qız benen Mansurdıń, Seyfulgabit Majitov penen Qazı Mawliktiń xat usılında aytısları bar. Eki el atınan aytısır óneri júdá tamasha bolıp xalıqtıń dıqqatın tartıp, shayırlar aytısı da folklorğa qosılıp ketken.

Házirgi dáwirde de xalıq ishinde aktiv ómir súrip turǵanı toy qosıqları ishinde bet ashar bolıp tabıldır. Bet ashar jırları jasap turǵan dáwiri ruwxı menen biraz ózgesheliklerge iye. Máselen ótken dáwirler bet ashar jırları arqalı qálem beriwge tanıstırılıp atırǵan adamnıń minez-qulqındıǵı, dene pishinindegi kemshilikler-nuqsanlar qosa aytıla berilgen. Kem-kemnen bul dástúrdıń tárbiyalıq talapqa juwap bermeytuğunu turmısta keń túrde sanalǵan. Endi adamlardıń kásip-kári, jetiskenligin aytıp marapatlawlar arqalı sálemge ótiw dástúri payda boldı.

Qaraqalpaq xalıq awızeki kórkem ádebiyatı oǵada bay janrlarına iye bolıp, xalıq turmısı menen qarısıp ketken. Ásirese, turmıs-salt jırları júdá aktiv túrde xalıq turmısı hám úrp-ádet dástúrleri menen birge janlı ómir súrip kiyatır. Toy dástúrlerine baylanıshlı hawjar, bet ashar janrları hárekette bolsa, óli merekesinde joqlaw, kewil aytıw janları hárektte boladı. Xalıq turmısında, dástúrlerinde hár bir janrdıń kelip shıǵıwı hám atqarılıtuğın xızmetleri bar.

Joqlaw qosıqları da adamzattıń ishki sezimlerin, tuyǵıların sırtqa shıǵarıp, debdiwin basıp yaki tińlawshıǵa insan basındıǵı ayrılıq arqalı tirishilikte qádir-qımbatın biliw, shańaraqtaǵı ata-ana ornı, ómirlik joldas ornı, perzent daǵı sıyaqlı joqlawlar da belgili dárejede ruwxıyatqa tásir jasayıdı

«Kewil aytıw» turmıs salt –jırlarınıń bir túri bolıp, búgingi kúnge shekem xalıq turmısında saqlanıp dawam etip, jasap kiyatırǵan janr. «Kewil aytıw» - derlik barlıq xalıqlarda bar dástúr. Dástúr boyınsha qaza bolǵan adamnıń shańarağına barıp, onıń bala-shágasına, tuwǵan-tuwısqanlarına ağayinleri, qońsıları, dos-yaranları kelip, qayğısına sherik bolıp, jubatıp táselle beredi, kewil aytadı. «Kewil

aytıw» insanlardıń bir-birin qádirlep-qásterlewinen, marhumga degen húrmetinen kelip shıqqan eń biyik adamgershilik nishanları. Adamzattıń ruwxıy dúnjası sonnan ibarat – olar shadlıgın, qayğısının sóz arqalı júzege shıgarıp, sóz mánislerin ańlap, sózge ruwxıyatın, oy-pikirin, tuyǵıların sezimlerin bárın jámlestirip bay gáziynege aylandırıp aladı. Xalqımızdıń awızeki ádebiyatı qatarınan orın alǵan usınday «kewil aytıw» olardıń danalığınıń jáne bir kórinisi.

Xalıq ishinde muń-sher jırların sínsıw dep te ataydı. «Sínsıw» da qız úyinen uzatılıp baratırǵanda ata-anası menen, tuwǵan-tuwısqanları, dos yaranları menen qıymay, ásirese tuwılp ósken shańaraqtan ketiw, ózge shańaraqqa, ózge el-jurtqa ketiw bul qız ushın úlken uwayım-qayǵı bolıp kewil kúyin qosıqqa salıp aytqanda bul názik sezimli qızdıń «sínsıwı» - qıylanıwı dep atama bergen

2. Salt-dástúr jırlarınıń gárezsizlikke eriskennen keyingi dáwirde ayriqsha rawajlanıwın bayqawǵa boladı. Xalqımızdıń burıngı turmısında qız uzatıw dástúrinde «Háwjär» janrınıń qaytadan xalıq turmısında janlanıwı, atqarlıwı payda boldı. «Háwjär»lar óz zamanına say mazmun ózgesheliklerine iye boldı. Burıngı motivten paydalana otırıp, óz dáwiri jırına aylandırıldı. Turmıs shınlığı tiykarında milliy gárezsizlikke erisiw arqalı xalıqtıń ózligin tanıwı, milliy úrp-ádetlerin emin-erkin islep, nawrızday bayramların tıňısh-tatıw elde bayramlap atırgan baxıtlı zamanın jırlaw salt-dástúr jırlarınıń tiykarǵı mazmunı boldı.

2. Besik jırlarınıń belgili bir pútıl xalıqlıq sıpat alǵan nama ırǵaǵınıń ózi onıń janrılıq ózgesheliginen derek beredi. Besik jirlarında muzikalıq elementler qosıq teksti sózlerine qaraǵanda, salıstırǵanda kem rol oynamayıdı. Olar xalıqlıq qosıqlarda emocionallıq tasırdı kúsheytıwdıń birden-bir quralı bolıp xızmet etedı.

3. Besik jirlarında muzıka, tekst penen tıǵız baylanısta bolıp janrıda bir-biri menen úylesip pútın bir birlikti qurayıdı. Besik jirlarında muzıka (nama ırǵaǵı) onıń janrılıq specifikacyasın belgilewshi tiykarǵı sıpat bola aladı. Xalıq salt-dástúr jırlarında muzıka hám tekst birligi tek ǵana ayırim alıngan dóretpelerde emes, sonday-aq, emocionallıq mazmun jaǵınan belgili bir tiptegi salt-dástúr jırları toparı yamasa cıkllerge tán boladı. Bul xarakterli belgi olardı janrıga bóliwde eń zárúr belgilerdiń biri esaplanadı.

